SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR

Department of Political Science

PROJECT REPORT

TYBA – Political Science

Academic Year 2022-2023

Prepared by
Department of Political Science
Sonopant Dandekar Arts, V.S. Apte Commerce and M.H. Mehta Science College, Palghar

INDEX

Sr. No.	Content
1	Notice for Project Submission
2	Curriculum where course (subject where project work/ field work is required)
3	List Learners with Project titles
4	Sample Projects

Sonopant Dandekar Shikshan Mandali's
Sonopant Dandekar Arts,
V. S. Apte Commerce &
M. H. Mehta Science College, Palghar
Estb.: 14 August 1968
Dr. Kiran Save, Principal

Kharekuran Road, Palghar (W), Tal. & Dist. Palghar,
Maharashtra - 401 404, INDIA
Tel. : +91 - 2525 - 252163
Principal : +91 - 2525 - 252317
Email : sdsmcollege@yahoo.com
Web. : www.sdsmcollege.com

Ref No.:

Date : 07/12/2023

Department of Politics

Important Notice

As informed in the beginning of the Semester-VI, TYBA-Politics students are reminded that Political Science **Paper VI – Determinants of Politics of Maharashtra** is a paper of 100 marks out of which 20 marks are internal and are allotted for the project. As per the guidelines informed and discussed in the classroom, students shall write their project on any one topic from the list given below. They are instructed to keep their projects ready by the month of March and submit it to Prof. (Dr.) Tanaji Pol and Prof. Madhura Raut on **15th March, 2023** without fail. **Kindly take a note of this that students who fail to submit this project will be declared as Failed in their results by the University of Mumbai.**

List of project topics for Semester VI: (20 Marks)

1. Studying electoral performances on the basis of statistical data available on the website of Election Commission of India.
2. Campaigning to register voters from your area.
3. Projects related to the activities of non-governmental organisations.
4. Projects about the right to information – which may include conducting workshops for people to make them aware about their rights.
5. Collecting information about small business units and business organisations, trade unions, cooperative institutions etc.
6. Collecting information about tribal lifestyle.

Head of the Department
Department of Political Science

Dr. Kiran J. Save
Principal

PRINCIPAL
Sonopant Dandekar Arts College,
V.S. Apte Commerce College &
M.H. Mehta Science College
PALGHAR (W.R.)
Dist. Palghar, Pin-401404

—

UNIVERSITY OF MUMBAI

No. UG/53 of 2018-19

CIRCULAR:-

Attention of the Principals of the Affiliated Colleges and Directors of the recognized Institutions in Humanities Faculty is invited to this office circular No. UG/207 of 2010, dated 21st July, 2010 relating to syllabus of Bachelor of Arts.

They are hereby informed that the recommendations made by the Board of Studies in Politics at its meeting held on 4th June, 2018 have been accepted by the Academic Council at its meeting held on 14th June, 2018 **vide** item No. 4.2 and that in accordance therewith, the revised syllabus as per the (CBCS) for the T.Y.B.A. in Politics – Sem V & VI has been brought into force with effect from the academic year 2018-19, accordingly. (The same is available on the University's website www.mu.ac.in).

MUMBAI – 400 032
4th July, 2018

(Dr. Dinesh Kamble)
I/c REGISTRAR

To

The Principals of the affiliated Colleges and Directors of the recognized Institutions in Humanities Faculty. (Circular No. UG/334 of 2017-18 dated 9th January, 2018.)

A.C./4.2/14/06/2018

****

No. UG/ 53 -A of 2018 MUMBAI-400 032 4th July, 2018

Copy forwarded with Compliments for information to:-

1) The I/c Dean, Faculty of Humanities,
2) The Chairman, Board of Studies in Politics,
3) The Director, Board of Examinations and Evaluation,
4) The Director, Board of Students Development,
5) The Professor-cum-Director, Institute of Distance and Open Learning (IDOL),
6) The Co-Ordinator, University Computerization Centre,

(Dr. Dinesh Kamble)
I/c REGISTRAR

UNIVERSITY OF MUMBAI

Revised Syllabus for T.Y.B.A.

Programme: B.A.

Course : Politics

Semesters: V and VI

(Each paper has 4 credits)

As per Choice Based Credit System for the academic year 2018-19.

Table of Contents

PaperIV:InternationalRelations 4
SemesterV:WorldPolitics 4
Semester VI: India in World Politics 5
Recommended Readings 6
Paper V: Political Thought 7
Semester V: Western Political Thought 7
Semester VI– Indian Political Thought 7
Rationale 8
Recommended Reading 9
Paper VI (A): Political Process in Modern Maharashtra 11
Semester V: Politics of Modern Maharashtra (Applied component) 11
List of topics for projects 11
Explanatory notes : Sem V 12
Semester VI: Determinants of Politics of Maharashtra (Applied component) 13
List of topics for projects 13
Explanatory Notes : Sem VI 14
Recommended Reading 14
Paper VI (B): – Public Policy 16
Semester V: Public Policy: Theoretical Framework 16
Project Topics 16
Semester VI : Public Policy in India 17
Project Topics 17
Recommended Reading 17
Paper VII(A): Political Sociology 19
Semester V: Concepts in Political Sociology 19
Semester VI: Political Dynamism and Society 20
Rationale 20
Explanatory notes 21
Recommended Reading 22
PaperVII (B):UnderstandingPoliticsthroughFilms *233*
SemesterV:PoliticsandFilms 233
SemesterVILearningIndianPoliticsthroughFilms 244
Paper VIII (A): International and Regional Organizations *245*
Semester V: International Organizations 245

Semester VI: Regional Organizations and Transcontinental Groups **256**

Rationale **266**

Explanatory notes **277**

Recommended Reading **288**

Paper VIII (B): American Political System **29**

Semester V: American Constitution and Institutions **29**

Semester VI: Political Process in the United States **311**

Recommended Reading **311**

Paper IX(A): - Local Government with Special Reference to Maharashtra ***333***

Semester V: Rural Local Self Government **333**

Semester VI: Urban Local Self Government **344**

Rationale **344**

Explanatory notes **344**

Recommended Reading **355**

Semester V - Suggested List Of Topics for Projects (20 Marks) **366**

Semester VI - Suggested List of Topics for Projects (20 Marks) **377**

Paper IX (B): Electoral Politics in India ***388***

Semester V: Electoral Process In India **388**

Semester VI: Media and Electoral Processes **39**

Rationale **39**

Explanatory notes **400**

Recommended Reading **422**

Semester V: - List of Projects: **433**

Semester VI: List of Projects **444**

4

PaperIV:InternationalRelations
SemesterV:WorldPolitics

No. of Lectures

Module 1: Concepts and approaches **12**

1.1 International Relations, International Politics – Definition, Scope and Relevance

1.2 Approaches: Realism and Liberalism

1.3 Concepts: Power, National Interest and Balance of Power

Module 2: World Order **09**

2.1 Cold War: Bipolarity

2.2 Post-Cold War: Unipolarity, Multipolarity and Non-Polarity

Module 3: Conflict, Peace and Security **12**

3.1 Types of Conflict and changing nature of Conflict

3.2 Approaches to Peace: Arms Control, Disarmament and Collective Security

3.3 Changing Idea of Security: National Security and Human Security

Module 4: International Political Economy **12**

4.1 Bretton Woods Institutions: IMF, World Bank and WTO

4.2 Regional Economic Integration: European Union

4.3 Globalisation

Paper IV: International Relations

Semester VI: India in World Politics

	No. of lectures
Module 1: Foreign Policy and Diplomacy	**12**
1.1 Definition and Objectives	
1.2 Diplomacy: Role, Types and Changing Nature	
1.3 Determinants of Foreign Policy with reference to India	
Module 2: India and the Major Powers	**12**
2.1 U.S.A.	
2.2 Russia	
2.3 China	
Module 3: India and her Neighbours	**12**
3.1 India and SAARC	
3.2 Pakistan and Bangladesh	
Module 4: India and International Organisations	**09**
4.1 India's Role in the United Nations	
4.2 India and ASEAN	

Recommended Readings

1. Bull, Hedley: *The Anarchical society: A study of order in world politics,* ColumbiaUniversity press, New York, 1977.
2. Camilleri, Joseph A. and Falk, Jim: *The end of sovereignty the politics of a shrinking and fragmenting world,* Edward Elgar Publishing Ltd., 1992.
3. Chomsky, N.: *Pirates and Emperors International terrorism in the real world*, revised edition, Black Rose Books, Montreal, 1995.
4. Claude, I.: *Power and International Relations: Power and Justice,* Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1986.
5. Geiger, Theadore: *The Future of the International System,* Unwin Hyman, Boston, 1988.
6. Gilpin, Theodore: *The Political Economy of International Relations,* Princeton UniversityPress, Princeton, 1987.
7. Griffiths, Martin: *Realism, Idealism and International Politics,* Routledge, London, 1993.
8. Hughes, Barry: *Continuity and Change in World Politics,* Prentice Hall, EnglewoodCliffs, New Jersey, 1991.
9. Luard, Evan: *Types of International Society,* The Free Press, New York, 1976.
10. Pettman, Ralph: *International Politics,* Longman, 1991.
11. Spero, Joan Edelm: *The Politics of International Economic Relations,* Routledge, London, 4th Edition, 1990.
12. Waltz, Kenneth Neal: *Theory of International Politics,* Addition Wosley, Rending, Massachusetts, 1979.
13. Yarborough, B. V.: *Co-operation and Governance in World Trade,* Princeton University Press, Princeton, 1992.

5

Politics Paper V: Political Thought
Semester V: Western Political Thought

Module 1: Modern State **12**
1.1 Niccolo Machiavelli [1469-1527]
1.2 John Locke [1632-1704]

Module 2: Liberty and Justice **11**
2.1 John Stuart Mill [1806-1878]
2.2 John Rawls [1921-2002]

Module 3: Revolution and Hegemony **11**
3.1 Karl Marx [1818-1883]
3.2 Antonio Gramsci [1891-1937]

Module 4: Feminism and Multiculturalism **11**
4.1 Simone de Beauvoir [1908-1986]
4.2 Will Kymlicka [1962-till date]

Semester VI– Indian Political Thought

Module 1: Ideas on State **12**

1.1MahadevGovindRanade (1842 – 1901)
1.2 Mohandas Karamchand Gandhi (1869 – 1948)

Module 2: Nationalism **11**

2.1 Rabindranath Tagore – (1861 – 1941)
2.2 VinayakDamodarSavarkar (1883 - 1966)

Module 3: Rational and Radical Reform **11**

3.1 Gopal Ganesh Agarkar (1856 – 1895)
3.2 BhimraoRamjiAmbedkar (1891 – 1956)

Module 4 : Socialism **11**

4.1 Jawaharlal Nehru (1889 – 1964)
4.2 RammanoharLohia (1910 – 1967)

Rationale

TYBA Politics Paper V titled Political Thought is a compulsory paper consisting of Part I and II. The paper introduces students of politics to the political philosophy and ideas expounded by thinkers in their historical setting. The revised syllabus is a blend of Western and Indian political thought.

The syllabus for Semester V consists of four modules and focuses on Western Political Thought. New themes incorporated in Module III & IV to introduce the students to the writings on hegemony, feminism and multiculturalism. Module III includes the new theme viz. 'Theory of Hegemony' of Antonio Gramsci whereas Module IV covers feminist thought of Simone-de-Beauvoir and multiculturalism of Will Kymlicka . Antonio Gramsci rejected the crudest form of Marxist materialism. He stated that rule of one class over another was not just due to coercive state apparatus. It depended on hegemony. He stressed that the ruling party of a society uses cultural leadership and domination to establish their legitimacy. Simone-de-Beauvoir was a revolutionary feminist thinker of her times. She rejected the traditional role of a woman. She argued that femininity and domesticity are not natural and act as artificial barriers to prevent full expression of woman's personality. Modern political thinker Will Kymlicka insists that group-specific rights are consistent with liberalism and are particularly appropriate, if not outright demanded, in certain situations. He defines three such group-specific rights: special group representation rights, self-government rights, and polyethnic rights. It is believed that the new themes will help the students explore post Marxist thought and also provide glimpses of contemporary thought.

The syllabus for Semester VI consists of four modules and provides insight into Indian political thought. The Indian Political Thought has been dominated by a galaxy of renowned thinkers. The new themes included in Semester VI are 'Ideas on State' by MahadevGovindRanade [Module I], 'Nationalism' enunciated by Rabindranath Tagore and VinayakDamodarSavarkar [Module II], 'Rational Reform' of Agarkar [Module III], Democratic Socialism of Pandit Nehru and 'Socialism' of RammanoharLohia [Module IV]. MahadevGovindRanade held an organic conception of society and pleaded for social, economic, political and educational reform. He emphasized reorganization of rural credit, indigenous teachers, a school in every village, state support for higher education ,permanent settlement of land, reorganization of rural credit, new constitution for Bombay Legislative Council, raising the age of marriage, abolition of enforced widowhood and women's education. His phenomenal contribution to the PrarthanaSamajmoulded public opinion and awakened the body politic of Maharashtra that had gone in deep slumber. Tagore's doctrine of universal humanity was to spread spiritual values among people and create a new world culture out of multi-culturalism, diversity, and tolerance. He believed that the western concept of nation-state was coterminous with mechanical organisation of people in pursuit of material enhancement and hence aggressive and imperialist in character. The problem of the present age was whether different groups of people would go on fighting with one another or find true basis of reconciliation. Critical of the use of force he wanted man to discover his soul in the spiritual unity of human beings. India needed to discard evils of caste system, blind obedience to authority and tradition. He denounced the commercial civilization and made a fervent plea for freedom of mind. He opposed cultural nationalism and stressed that different cultures should be absorbed in constructive ways. Agarkarcriticised the prevalent method of social reform based on tradition, revivalism and social legislation. He advocated

the cause of reform based on enlightened reason. V.D Savarkar, one of the founders of the Hindu Mahasabha propounded the theory of Hindutva and advocated Hindu political and social unity. The ideology of Hindutva shaped the Hindu Nationalism in the 1920's and the term is widely employed today to describe various expressions of the Hindu nationalist movement. Pandit Nehru laid the foundation of nation-building by evolving a set of principles based on socialism, equality, freedom of the individual, secularism, scientific attitude towards life, industrialisation and piloting the much acclaimed Five Year Plans. RammanoharLohia's thought will acquaint the students with seven types of revolutions and his 'destroy caste' movement. His plea for social equality and preferential opportunity for backward classes, women, dalits, adivasis and backward amongst minorities is reflected in current political process. The new themes in Semester V and VI will provide an exposure to the rich treasure of both Western and Indian Political Thought.

Recommended Reading:

Semester V

1. Anne, Showstack Sassoon: *Gramsci and Contemporary Politics: Beyond Pessimismof the Intellect,* Routledge, London, 2000.
2. Beauvoir, Simone de: *The Second Sex*, Picador, London, 1988.
3. Gokhale, Karuna: *The Second Sex*, by Simone de Beauvoir translated into Marathi, PadmagandhaPrakashan, Pune.
4. Jones, Steves: *Antonio Gramsci*, Routledge, Oxon, 2006, First Indian Reprint 2007.
5. Kymlicka, Will: "Immigration, Multiculturalism, and the Welfare State", http://en.wikipedia.org/wiki/Ethics_%26_International_Affairs_(journal)*s*, Volume 20, Issue No. 3, Fall, 2006.
6. ________________: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, 1995.
7. Mukherjee, S. and Ramswamy, S.: *History of Socialist Thought*, Sage Publications, New Delhi, 2000.
8. ___________________: *A History of Political Thought: Plato to Marx*, Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi, 2007. (Machiavelli, Locke, Mill, Marx)
9. Renate, Holub: *Antonio Gramsci: Beyond Marxism and Postmodernism,* Routledge, London, 1992.
10. Sheldon, Garrett Ward: *The History of Political Theory: Ancient Greece to ModernAmerica*, Peter Lang Publishing, New York, 1988. Reprint in 2003. (Machiavelli,Locke, Mill, Marx, Rawls)
11. Steve, Jones: *Antonio Gramsci*, Routledge, London, 2006.

Semester VI

1. Ahuja, M. L.: *Indian Political Thought*, Dominant Publishers and Distributors, New Delhi, 2012. (Tagore, Gandhi, Nehru, Savarkar, Lohia)
2. Arora, V. K.: *RammanoharLohia and Socialism in India*, Deep and Deep Publishers, New Delhi, 1984.
3. Bakane, Chhaya: *PrakashKirane*, (Marathi) ShrividyaPrakashan, Pune, 2007
4. Bhole, B. L.: *'AhdunikBhartatilRajkiyaVichar'*, (Marathi) Continental Prakashan*,Pune,* 1998.
5. Chakrabarty, Bidyut and Pandey, Rajendra Kumar: *Modern Indian Political Thought:Text and Context*, Sage Publication, New Delhi, 2009. (Ranade, Phule, Tilak, Tagore,Gandhi, Nehru, Ambedkar, Lohia, Gandhi, Savarkar, PanditaRamabai)
6. Chaturvedi, Archana: *Indian Political Thought*, Common Wealth Publishers, New Delhi, 2006. (Ranade, Phule, Tilak, Tagore, Gandhi)
7. Nanda, B. R.: *Three Statesmen Gokhale, Gandhi, and Nehru*, Oxford University Press, New Delhi, 2004.
8. Pantham, Thomas and Deutsch Kenneth L.: *Political Thought in Modern India*, Sage Publication, New Delhi, 1986.
9. Ray, B. N. and Mishra, B. K.: *Indian Political Thought: Readings and Reflections*, Kaveri Books, New Delhi, 2012. (Phule, Ranade, Tilak, Tagore, Nehru, Ambedkar, Lohia, Gandhi)
10. Singh, M. P. and Roy Himanshu (Ed.): *Indian Political Thought: Themes andThinkers*, Pearson, Delhi, 2011.
11. Desphande, S. V.: *'BhartiyaRajkiyaVicharvant'*, MangeshPrakashan, Nagpur, 1998.
12. Pandey, B. N.: *Nehru*, Rupa.Co., New Delhi, 2003 .
13. Ganachari, A.: *Agarkar: The Secular Rationalist Reformer*, Popular Prakashan, Mumbai, 2005.

6A

Politics Paper VI A: Political Process in Modern Maharashtra

Semester V: Politics of Modern Maharashtra

Theory – 80 marks + Project – 20 marks = Total 100 marks

No. of Lectures
(Total 45)

Module 1: Historical Background 11
1.1 Evolution of the idea of Maharashtra
1.2 Nationalist Movement and Social Reform Movement
1.3 Sanyukta Maharashtra Movement

Module 2: Sub-regionalism, Regional Disparity and Development 12
2.1 Konkan, Marathwada &Vidarbha
2.2 Dandekar Committee Report
2.3 Statutory Development Boards

Module 3: Political Institutions in Maharashtra 12
3.1 State Legislature: Composition and Functions
3.2 Chief Minister and Council of Ministers: Role
3.3 High Court and Subordinate Courts

Module 4: Caste and Politics in Maharashtra 10
4.1 Dominant Caste Politics
4.2 Dalit Politics
4.3 OBC Politics

One theory question paper of 80 marks at the end of the semester, consisting 4 compulsory questions of 20 marks each with internal options for each question – i.e. Q. 1a or Q. 1b.

Project reports – (20 marks) - will be collected and assessed at college level by respective subject teachers, on or before a fixed date, well before the beginning of semester end theory exam. The date will be decided by the Subject teachers in respective colleges. Topics for projects should be based on the semester syllabus.

List of topics for projects

(This is not a comprehensive list and teachers are free to design projects based on the syllabus)

1. Reviews of books related to politics of Maharashtra.
2. Interviews of politicians and administrators.
3. Reviews of biographies and autobiographies of influential leaders.
4. Review of social welfare schemes
5. Study of sub regions – Konkan, Marathwada, Vidarbha, Western Maharashtra
6. Legislative process

Explanatory notes :Semester V

Module 1: **Historical Background**

Under 1.1 it is expected that the students should know, how the idea of Maharashtra (mainly as cultural aspect) has been evolved, from the regime of Shivaji, the British rule, till the movement for Samyukta Maharashtra.

Module 3: Political Institutions in Maharashtra

In the earlier syllabus (prior to the present) this topic was included. Again it is added to the new revised syllabus. The students should know the institutional as well as the actual functioning of these institutions.

Politics Paper VIA : Political Process in Modern Maharashtra

Semester VI: Determinants of Politics of Maharashtra

Theory – 80 marks + Project – 20 marks = Total 100 marks

No. of Lectures
(Total 45)

Module 1 : Political Economy of Maharashtra **12**

1.1 Business and Politics
1.2 Politics of Cooperatives
1.3 Land issues: Urban and Rural

Module 2 : Political Parties **12**

2.1 Indian National Congress (I), Nationalist Congress Party and BharatiyaJanata Party
2.2 Republican Party of India, Peasants and Workers Party, Shiv Sena and Maharashtra NavNirmanSena
2.2 Coalition Politics

Module 3 : Contemporary issues and movements **10**

3.1 Tribal issues
3.2 Farmers movements and agitations

Module 4 : Civil society initiatives and alternative models of development **11**

4.1 Civil society - Concept and nature
4.2 Movements for the right to information in Maharashtra
4.3 Initiatives for protection of environment

One theory question paper of 80 marks at the end of the semester, consisting 4 compulsory questions of 20 marks each with internal options for each question – i.e. Q. 1a or Q. 1b.

Project reports – (20 marks) - will be collected and assessed at college level by respective subject teachers, on or before a fixed date, well before the beginning of semester end theory exam. The date will be decided by the Subject teachers in respective colleges. Topics for projects should be based on the semester syllabus.

List of topics for projects

(This is not a comprehensive list and teachers are free to design projects based on the syllabus)

1. Studying electoral performances on the basis of statistical data available on the website of Election Commission of India.
2. Campaigning to register voters from your area.
3. Projects related to the activities of non-governmental organisations.
4. Projects about the right to information – which may include conducting workshops for people to make them aware about their rights.

5. Collecting information about small business units and business organisations, trade unions, cooperative institutions etc.
6. Collecting information about tribal lifestyle.

Explanatory Notes :Semester VI

Module 1: Political Economy of Maharashtra

1.3: Land Issues at Rural and Urban areas

Land is the most sensational issue, both at urban and rural level in Maharashtra. The issue mainly has concerns with

(1) Growing urbanization and problems of urban housing

(2)Drought prone Land of Marathwada and Vidarbha

(3)Conservation of Agricultural land for SEZ or some other purposes.

Module 4: Civil Society Initiatives and Alternative Models of Development

4.3 Initiative for Protection of Environment

Specific mention of any movement is not mentioned in the syllabus. It is expected that minimum two urban and two from rural should be taught to the students for eg:– Vanrai, Ralegaon Siddhi, HivareBajar, MadhavGadgil Committee' report on The Western Ghats Ecology Expert Panel (WGEEP) headed by MadhavGadgil.

Recommended Reading

1. Lele, Jayant: *One Party Dominance in Maharashtra Resilience and Change;* Popular Prakashan, Mumbai, 1982

2. Phadke, Y D: *Politics and Language;* Himalaya Publishing House, Mumbai, 1975

3. __________: *Social Reformers of Maharashtra;* Maharashtra Information Center, New Delhi, 1975

4. Phatak, Anagha: *Political Process of Maharashtra;*PrachiPrakashan

5. Sirsikar, V.M.: *Politics of Modern Maharashtra;* Orient Longman, 1994

6. Teltumbde, Anand: *Ambedkar in and for the post – Ambedkar Dalit Movement;* SugawaPrakashan, Pune, 1997

7. Thakkar, Usha and Kulkarni, Mangesh: *Politics in Maharashtra;* Himalaya Publishing House, Bombay, 1995.

8.Tikekar, S. R.: *Maharashtra The Land, Its People and their Culture;* Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi ,1966

LIST OF PROJECT OF THE STUDENTS - Semester VI

Sr. No	Roll No.	Students Name	Project Title
1	751	Aajagavkar Anuradha Pravin	माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५
2	603	Baswat Chetana Manoj	कामगार संघटना
3	647	Bhoye Pramila Krushna	आदिवासी – वारली जमात
4	728	Dalvi Kalpesh Amrut	महाराष्ट्रातील पक्ष पद्धती आणि राजकीय पक्ष
5	716	Dange Aman Yashwant	माहिती अधिकार २००५
6	720	Dukale Abhishek Madhukar	महाराष्ट्रातील पक्ष पद्धती
7	712	Ladavi Manisha Chhabu	आदिवासी – वारली जमात
8	724	Patil Rutvi Madhukar	Political Parties and their Performance in Maharashtra
9	50003	Randhe Swapnil Kakadya	
10	706	Ruptake Saurav Ambadas	Political Parties and their Performance in Maharashtra
11	633	Saroj Sakshi Kailas	कामगार संघटना
12	654	Satavi Shital Bandhu	आदिवासी – वारली जमात
13	649	Soman Ravina Subhash	आदिवासी – वारली जमात
14	727	Varkhanda Jayesh Jayram	आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे सिद्धांत
15	615	Jadhav Bhavini Madhu	आदिवासींची वैशिष्ट्ये
16	50010	Rinjad Chirag Pradip	कामगार संघटना
17	665	Somvanshi Navjyot Ramchandra	स्वयंसेवी संस्था
18	767	Suralkar Ajay Prakash	साखर कारखाना
19	741	Sudhnyesh Ambure	Evolution & Politics of Sugar Cooperatives in Maharashtra
20	710	Ansari Mohammad Ashif Kamal	Tribal Issues and Movements in Maharashtra
21	698	Barad Rahul Balu	माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५
22	639	Bhavar Mangesh Prakash	सहकारी चळवळ – कामगार संघटना
23	754	Chauhan Anjali Ajay	माहितीचा अधिकार चळवळ – अण्णा हजारे
24	713	Chauhan Nandini Ramashish	Land Issues in Rural and Urban Maharashtra
25	50008	Gaikwad Avinash Manjula	महाराष्ट्रातील पक्ष पद्धती आणि राजकीय पक्ष
26	50007	Hadal Roshani Jethu	महाराष्ट्रातील आर्थिक सामाजिक व राजकीय विकास
27	701	Khatali Kunal Sadanand	माहितीचा अधिकार

Sr. No	Roll No.	Students Name	Project Title
28	689	Kom Ankita Kalya	महाराष्ट्रातील आदिवासी
29	764	Munjamkar Arti Devya	माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५
30	664	Bhoye Nandkumar Jayram	आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण
31	626	Patankar Prathmesh Ravindra	माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५
32	705	Patil Tanaya Anil	राजकीय पक्ष आणि त्यांची महाराष्ट्रातील कामगिरी
33	734	Punjara Poonam Navshya	महाराष्ट्रातील आर्थिक सामाजिक व राजकीय विकास
34	675	Sutar Nilam Govind	आदिवासी – वारली जमात
35	674	Sutar Priyanka Gangaram	आदिवासी – वारली जमात
36	657	Tandel Ganesh Shankar	महाराष्ट्रातील पक्ष पद्धती
37	650	Tandel Samidha Dilip	कोकणा आदिवासींची जीवनशैली
38	739	Tiwari Radha Abhay	Peasants Movement in Maharashtra
39	709	Tiwari Shivam Arvind	Right to Information Movement in Maharashtra
40	747	Vishwakarma Ravi Rajesh	माहितीचा अधिकार
41	604	Dhangaonkar Trupti Somnath	माहितीचा अधिकार २००५
42	627	Gawad Juily Babalu	माहितीचा अधिकार २००५
43	607	Ibhad Shital Prabhakar	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ – योगदान व आव्हाने
44	687	Pandey Sudha Prabhunath	NGOs in Maharashtra
45	612	Shaikh Aman Salim	माहितीचा अधिकार २००५
46	729	Dauda Kalpesh Vilas	महाराष्ट्रातील आदिवासी
47	700	Ghadi Sujit Pandurang	कामगार संघटना
48	656	Korade Sneha Kishor Kavita	सहकारी चळवळ – कामगार संघटना
49	601	Kumbhare Nayan Mahendra	आदिवासी – वारली जमात
50	738	Padwale Bhavesh Ganesh	माहितीचा अधिकार
51	620	Dhapshi Riya Nilesh	कामगार संघटना

(Prof. (Dr.) Tanaji Pol)
Head
Department of Politics

Sonopant Dandekar Arts, V.S.Apte Commerce & M.H.Mehta Science College, Palghar

Dist-Palghar (401 404)

Semester based Credit & Grading System

Attendance of students for Tutorial/Assignment/Projects/Class test

Academic Year ~~2014-2015~~ 2022-23

Class: TYBA Div.: Marathi Med. Subject: Politics Course:______ Semester: VI

Paper No. VI Name of Assoc. Prof. Dr. Tanaji J. Pol

Sr. No.	Roll No.	Sign	Sr. No.	Roll No.	Sign	Sr. No.	Roll No.	Sign
1	601	AKeel	26	712	Madavi	51		
2	701	K.Khotai	27	603	Chetana	52		
3	738	Bhaimte	28	620	RDhapshi	53		
4	633	Saroj	29	612	Aman	54		
5	729	KDauda	30	626	[illegible]	55		
6	649	Roman	31	50010	[illegible]	56		
7	727	Gaurav	32	767	ASuralkar	57		
8	50008	Arsipad	33	604	Deepti	58		
9	754	Anil	34	734	Poonam	59		
10	698	Prasad	35	705	Aarti	60		
11	639	MBhavar	36	664	NBhoye	61		
12	747	Ravi	37	665	Bhurude	62		
13	700	Jayesh	38	650	Sandel	63		
14	656	SnehA	39	728	Dalvi	64		
15	627	Bhawad	40	50007	R.J.Hadal	65		
16	654	Safari	41	50003	Sandhe	66		
17	720	Ambufale	42	716	Barge	67		
18	689	AKom	43	615	Badhav	68		
19	657	[illegible]	44			69		
20	647	Bhoye	45			70		
21	607	SIbhad	46			71		
22	751	Anuradha	47			72		
23	675	Kutar	48			73		
24	764	Aarti	49			74		
25	674	Budal	50			75		

Date: 15-03-2023

Signature of Asst./Assoc. Prof.

University of Mumbai

Paper VI – Determinants of Politics of Maharashtra (Semester VI)

Academic Year 20222-23

Internal Submission (20 Marks)

(English Medium)

Date: 15-03-2023

Sr. No	Student Name	Roll No	Signature	Marks
1	Pandey Sudha Prabhunath	687	[signature]	
2	Ansari Mohammad Ashif Kamal	710	Ashif kamal	
3	Radha tiwari	739	Radha	
4	Rutvi Madhukar Patil	724	R Patil	
5	Nandini Ramashish chauhan	713	Nandini C	
6	Saurav A. Ruptake	706	[signature]	
7	Shivam Arvind Tiwari	709	S Tiwari	
8	Sudhnyesh S. Ambure	741	[signature]	
9				
10				
11				
12				
13				

[signature]
(Asst. Prof. Madhura Raut)

कोकणा आदिवासींची जीवनशैली

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

नाव :- समिधा दिलीप सांडेल
इयत्ता :- T.Y. BA
प्रकल्पाचे नाव :- कोकणा आदिवासींची जीवनशैली
हजेरी क्रमांक :- 650
शिक्षकांचे नाव :- नागाजी पॉल (सर)
कॉलेजचे नाव :- सोनोपंत दांडेकर शिक्षण मंडळ

सत्र :- 6

19/20

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

नंबर	अनुक्रमाणिका	पान नं	स्वाक्षरी
प्रकरण 1	प्रस्तावना	5	
प्रकरण 2	कोकणा जमातीची व्युत्पत्ती व ओळख	6	
प्रकरण 3	कोकणा जमातीचे समाजजीवन • वसतिस्थान • लोकसंख्या • जन्म प्रमाण • वेशभूषा व केशभूषा • आहार व आरोग्य • बोलीभाषा • विवाह पध्दती • मृत्यूचे प्रमाण • न्यायदान व्यवस्था • एकूण जीवनचक्र	9	
प्रकरण 4	कोकणा जमातीचे आर्थिक जीवन • शेती • पशूपालन • अर्थव्यवस्था • अन्नसंचय • रोजगार • हस्तव्यवसाय	19	
प्रकरण 5	कोकणा जमातीची धार्मिक सांस्कृतिक जीवन पध्दती	23	

Sundaram®

FOR EDUCATIONAL USE

• • • • • • •	सणासमारंभ देव - देवता डोंगरी देव वाघ बारव कणसरी पूजा धामिक पुरोहित व भगत लोककला		
प्रकरण 6	कोकणांचे शिक्षण	30	
	निष्कर्ष	32	
	संदर्भ सूची	33	

प्रस्तावना

दऱ्या खोऱ्यांतील डोंगर उतारावरील शेतीत रमणारा कृश शरीरयष्टी असणारा, मध्यम उंची, मध्यम शारीरिक बांधा धारण केलेला, डोळ्यात निसर्गाच्या जडणघडणी संबंधी चमत्कारीक भाव आणि निर्विकार चेहरा असलेला आदिवासी म्हणजे 'कोकणा' होय. नाशिक हा राज्यातील आदिवासी बहुल जिल्हा असून त्यात 'कोकणा' ही एक प्रमुख आदिवासी जमात आहे. आदिवासींचा विचार करता 'सरकार' हे त्यांच्या उन्नतीची एक मुख्य आघाडी ठरत असल्याचे दिसते. प्रमुख आदिवासी जमात म्हणून कोकणांचा विचार करता ती एक स्थायी जमात असून आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांनी सहकाराची कास धरली सरकारी संस्थांच्या कार्यामुळेच कोकणांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी एक नवे दालन खुले असून कालानुरूप त्याला योग्य दिशा मिळण्याची गरज आहे. सह्याद्रीच्या जंगलातील डोंगर उतारावरील शेती करून शेतीवर स्थायी झालेली जमात म्हणून कोकणांचा उल्लेख केला जातो.

❋ कोकणा जमातीची व्युत्पत्ती व ओळख ❋

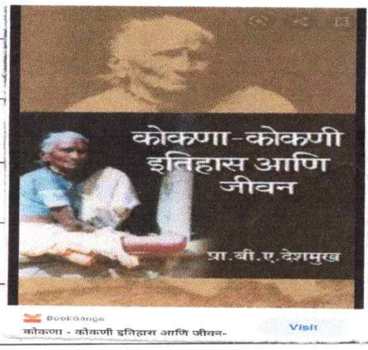

व्युत्पत्ती :

कोकणा - कोकणी - कुकणी ही या जमातीची समानार्थी नावे आहेत. या समूहाच्या मूळ उगमविषयी पुरेसे संशोधन झालेले नाही. यामुळेच कोकणांच्या व्युत्पत्ती बाबत तज्ज्ञांमध्ये एक वाक्यता आढळत नाही. तरी कोकणा जमात स्वयंभू असून महाराष्ट्राच्या अरबी समुद्रकाठालगतच्या 'कोकण' या प्रांतातून स्थलांतरीत झालेली आहे, यावर बहुतेक सर्व जाणकार व तज्ज्ञांमध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते. कोकणा आदिवासी जमात कोकण किनारपट्टीवरून महाराष्ट्रात घाटावर

एन्थोव्हेन या समाजशास्त्रज्ञाने 'दि ट्राईब्स अॅण्ड कास्टस ऑफ बॉम्बे' या ग्रंथात असे म्हटले की, "कोकणा ही एक आदिम जमात असून वाल्यरूप ठाण्याच्या वारल्यांसारखेच आहे. त्यांच्या नावावरूनच हे स्पष्ट होते की, ही जमात कोकणातील आहे" स्थलांतरामुळे एक पहाडी जमात असावी असेही अनुमान काढले जाते. हा समूह चौदाव्या शतकाच्या अखेरीस दुर्गा देवीच्या दुष्काळात दक्षिण कोकणातून ठाणे जिल्ह्याच्या गंभीरगड परिसरात आला असावा असे एन्थोव्हेनने म्हटले आहे. एन्थोव्हेन आणि काही स्थानिक

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

अभ्यासकांच्या मते 1396 ते 1408 आणि पुन्हा 1468 ते 1475 या दरम्यान पडलेल्या दुर्गादेवीच्या भयंकर दुष्काळात या जमातीच्या लोकांनी कोकणातून स्थलांतर केले. या दाखल्यां-वरून कोकणा जमातीला प्राचीन इतिहास असून देशाच्या अनेक भागात त्यांचे स्थलांतर झाले असल्याचे स्पष्ट होते.

अोळख :

सर्व सामान्य माणसाला कोकणा हे सह्याद्रीसातपुड्या-च्या दऱ्याखोऱ्यात राहणारे आदिवासी लोक आहेत एवढे ऐकून माहित आहे. नंदुरबार, नवापूर, साक्री, कळवण, नाशिक त्र्यंबकेश्वर इत्यादी गतपुरी, ठाणे या पट्ट्यात राहणाऱ्या लोकांचा तिथल्या कोकणा आदिवासींशी काही ना काही संबंध येत असतो. कळवण - सापुतारा किंवा नाशिक - सुरत हा प्रवास करताना कोकणा आदिवासींचे पाडे दिसतात. उन्हाळ्याच्या दिवसात नाशिक - मुंबई प्रवासात कासारा घाटात ही मंडळी जांभळे, करवंदे, आंबे, चिंचा विकायला आलेली दिसतात. या आदिवासींविषयी विशेष माहिती नसली तरी ते समोर दिसतात. तेव्हा सर्वसामान्य माणसाचे कुतूहल जागृत होते. कोकणा या शब्दावरून ही आदिवासी जमात तळ कोकणातून घाटावर स्थलांतरीत झाली असावी असे वाटते.

कोकणा समाजाचे महाराष्ट्रातील वास्तव्य नाशिक, ठाणे, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यांमध्ये आहे, तर गुजरात राज्यात डांग, नवसारी, धरमपूर, सुरत या जिल्ह्यांमधून वास्तव्या करणाऱ्या कोकणा एक आदिवासी समाज आहे. प्राध्यापक वी. ए. देशमुख यांच्या मतानुसार रत्नागिरी परिसरात, समुद्र किनारपट्टीला लागून आर्य येण्यापूर्वी 'कुंकण' नावाने नागकुल वास्तव्य करीत होते. ते मोठे पराक्रमी कुल होते आणि या 'कुंकण' कुलाच्या काहीतरी चिरस्मरणीय कामगिरीमुळेच

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

या प्रांताला 'कोकण' हे नाव पडलेले असून, कुंकण कुलाचे वारसदार म्हणजे आजचे कोकणा अदिवासी असावेत. आज बरेच कोकणा हे शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सामील झाले आहेत.

कोकणा ही भारतातील एक अनुसूचित जमात असून प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील नासिक, धुळे व ठाणे या जिल्हांतून आढळते. डांग तसेच गुजरात, कर्नाटक दादरा व नगर हवेली यांत या जमातीचे काही लोक राहतात. 1961 च्या शिरगणती प्रमाणे त्यांची लोकसंख्या 3,30,508 होती ही जमात कोकणातून घाटमाथ्यावर आली असावी. असे सर्वसाधारण मत आहे. जव्हार तालुक्यातील गंभीरगडच्या संरक्षणासाठी या जमातीचे लोक रत्नागिरीहून आणले गेले. 1396 ते 1408 या दरम्यानच्या उत्तरेकडे स्थलांतर केल्याचेही सांगण्यात येते.

❋ कोकणा जमातीचे समाजजीवन ❋

कोकणा आदिवासी समाज प्राचीन आदिम संस्कृतिचा एक महत्त्वपूर्ण समाज असून या समाजाचे सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

कोकणांचे वसतिस्थान :

कोकणा आदिवासींचे मूळ वसतिस्थान 'कोकण' प्रांत असले तरी आज कोकणात या जमातीचे वास्तव्य नाममात्र राहिले आहे. आदिम काळापासूनच्या विविध सामाजिक - आर्थिक - सांस्कृतिक आणि राजकीय स्थित्यंतरांमुळे या जमातीचे स्थलांतर कोकणा प्रांताच्या उत्तर - पूर्व दिशेने झालेले दिसून येते. पूर्वीच्या मुंबई राज्यातच या जमातीचे अंतर्गत स्थलांतर झालेले दिसते. स्थलांतराची ही प्रक्रिया गेली शेकडो वर्षे चालली असताना पुढे ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार आणि गुजरात राज्याच्या सुरत - वलसाड - डांग या भौगोलिक पट्ट्यात कोकणांचे वास्तव्य आढळते.

पाडा, वस्त्या व निवास :

कोकणा आदिवासींच्या लहान लहान वस्त्यांना 'पाडा' किंवा 'पाडे' म्हटले जाते. साधारणपणे 25-30 आदिवासी कुटुंबांची वस्ती म्हणजे पाडा होय. दोन-तीन पाडे मिळून एक गाव (ग्रामपंचायत) बनते. पाड्यांची किंवा गावांची नांवे त्यांची कुळे, चालीरीती, डोंगर, नद्या, जंगली श्वापदे आणि भौगोलिक, सांस्कृतिक वैशिष्टांवरून रूढ झालेली

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

असतात. महाराष्ट्रातील ठाणे, नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार या आदिवासी पट्ट्यातील कोकणी पाड्यांची काही वैशिष्टपूर्ण नावे - देवळीपाडा, गढीपाडा, बेटकीपाडा, मुंगसापाडा, हरणशिकारपाडा, गव्हाणेपाडा, चापापाडा, बारीपाडा, चिपलीपाडा, ठाणापाडा, नवापाडा, ढोलीपाडा, हिंगवे, जयदर, कुडाण, खडकवन, शेवगे, पाकखेडे, वाघणे, मोरकूर, अंबापूर, केळसर इत्यादी आहेत. ह्या नावांवरून कोकणा पाडे-गावे यांचे भौगोलिक व सामाजिक वैशिष्ट्ये आणि प्राचीनत्व दिसून येते. कोकणा आदिवासी पाडे-गावे आधुनिक सुधारणांपासून वंचित आहेत.

लोकसंख्या :

कोकणा आदिवासी जमातीचे कोकणा प्रांतातून महाराष्ट्राच्या उत्तर-पूर्व दिशेला स्थलांतर झालेले असून सद्य: स्थितीत ठाणे नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार या जिल्ह्यात कोकणांचे वास्तव्य आहे. महाराष्ट्रातील एकूण 31 जिल्ह्यांमध्ये कोकणा आढळून येतात. राज्यातील सर्वाधिक कोकणा नाशिक जिल्ह्यात वास्तव्य करतात यावरून शेकडो वर्षांच्या स्थलांतराच्या पर्वात नाशिकची भूमी कोकणांना अधिक पसंत पडली असावी. नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, पेठ, इगतपुरी, दिंडोरी आणि त्र्यंबकेश्वर या तालुक्यांत कोकणा आदिवासी संख्या मोठी आहे. सुरगाणा - इगतपुरी या आदिवासी तालुक्यांत कोकणा लोकसंख्येचे प्रमाण 50% पेक्षा मोठी आहे. 2001 च्या जनगणना अहवालानुसार राज्यात कोकणा आदिवासींची लोकसंख्या मोठी असून एकूण आदिवासींमध्ये लोकसंख्या मोठी असून एकूण आदिवासींमध्ये कोकणांचे प्रमाण 6.66% असल्याचे दिसून येते.

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

जन्म प्रमाण :

कोकणा जमातीत बालाच्या जन्म ही सर्वसाधारण घटना असली तरी या घटनेचे सामाजिक - सांस्कृतिक वेगळेपणा आहे. बाळाचा जन्म ही घटना पूर्णपणे नैसर्गिक आहे आणि त्यासाठी दवाखान्यात अथवा वैद्यांकडे जाण्याची गरज नाही अशी कोकणांची धारणा आहे. राहत्या घरीच स्त्रीचे बाळंतपणा, गाव - पाड्यावरील बाळंतपणा करण्याचे कौशल्य आत्मसात केलेल्या बाईकडून केले जाते. बाळंतपणा करणाऱ्या दायीस 'सुईण' अथवा 'सोयरीण' म्हटले जाते. बाळंतपणाच्या पहिल्या पाच दिवस बाळ - बाळंतिणीची काळजी घेण्याची जबाबदारी सुईणीची असते. बाळाच्या जन्मानंतर विळ्याने अथवा चाकूने नाळ कापून पाच प्रकारच्या धान्यात घालून घरात अथवा गोठ्यात खड्डा करून पुरून देतात.

वेशभूषा व केशभूषा :

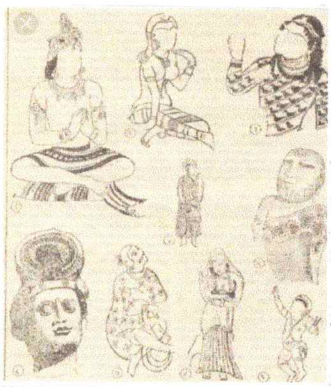

मानवशास्त्राच्या दृष्टिने कोकणा आदिवासीची खास शारीरिक वैशिष्ट्ये सांगणे कठीण आहे. पण सर्वसामान्यपणे कोकणा हे मध्यम बांध्याचे व काळ्या सावळ्या रंगाचे आहेत. स्थलपरत्वे वस्ती असलेल्या भागातील प्रगत समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक चालीरीतींचे संस्कार कोकणांवर झाल्याचे दिसतात. महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणच्या शेतकरी समाजाला 'कुणबाऊ' करणारा म्हणून कुणबी म्हटले जाते. कोकणा आदिवासी हेही कुणबी शेतकऱ्यांसारखेच आहेत. कुणबी हे बिरुद आहे जात

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

अथवा जमात आहे. कोकणा आदिवासींची वेशभूषा व केशभूषा इतर आदिवासींप्रमाणे जुन्या वळणाची असते. कोकणा पुरुष आखूड नेसणीचे धोतर, बंडी, फेटा (मुंडासे) असा पेहराव करतात. कोकणा तरुण झब्बा, पायजमा, शर्ट-पँट, हाफ विजार, गुडघ्यापर्यंत प्रसंगी पूर्ण लांबीचे धोतर, डोक्यावर पांढरी गांधी टोपी असा वैविध्यपूर्ण पेहराव करतो शेतात किंवा जंगलात काम करतांना कोकणा हाफ-पँट, बनियन, कोपरी, गुडघ्यांपर्यंत धोतर असा सर्वसाधारण पोशाख राखतात. कोकणी स्त्रिया वर्णाने सावळ्या - निमगोऱ्या आहेत. दुर्गम भागातील कोकणा स्त्री - पुरुषांची वेषभूषा केशभूषा पारंपरिक आहे.

आहार व आरोग्य :

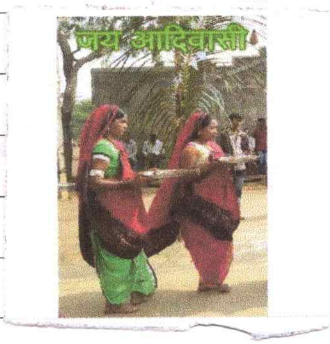

कोकणांच्या आहारामध्ये नागली, वरई, भात, कडधान्य यांचा प्रामुख्याने समावेश असतो. त्यांच्या आहारात पालेभाज्यांचे प्रमाण कमी असते परंतू ते अधून मधून मांसाहार करतात. सुके मासे कोकणांना विशेष रुचकर वाटतात. बकऱ्या - कोंबड्यांच्या मटणाबरोबरच कोकणा स्वत: मासेमारी शिकार करून मासे, ससाचे मटण नागली किंवा बाजरीच्या भाकरी सोबत खातात. रानभाज्या उळशी, कवळी, फांग्या, कोहरा मोठ्या आवडीने शिजवून खातात. आजही दुष्काळ आणि अन्नधान्य टंचाईच्या काळात वन - भाज्यांवर कोकणा गुजराण करतात. कोकणा नागलीला पवित्र समजतात. पूजा करतात. 'कणसरी माता' म्हणून नागली कोकणांना पूजनीय आहे. नागली, वरई, सावा,

कोदा, तांदूळ, कडधान्ये, जंगली पालेभाज्या (रानभाज्या), कंदमुळे, फळे यांचा मुख्य आहार म्हणून कोकणा चा उपयोग करतात.

बोलीभाषा :

कोकणा आदिवासींना आपली बोलीभाषा कोणती ? असे विचारल्यावर ‘ कोकणी ’ ही त्यांची बोलीभाषा असल्याचे सांगतात. वास्तविक कोकणी अशी एक निश्चित बोली पूर्वी कधी नव्हती आणि आजही नाही. कोकण प्रांतात वास्तव्य असणाऱ्यांची भाषा म्हणजे कोकणी असे ढोबळ स्वरूप कोकणी बोलीचे समजले जाते. स्थलपत्वे, जातीपरत्वे कोकणात अनेक बोलीभाषा, कानडी कोकणी आणि उत्तर घाटमाथ्यावरील खानदेशी कोकणी व डांगी कोकणी अशा अनेक भाषा कोकणी बोली नावाने ओळखल्या जातात.

महाराष्ट्रातील कोकणा आदिवासींची कोकणी बोलीभाषा मराठी व गुजराती या दोन्ही भाषांच्या संमिश्रणातून बनली आहे. कोकणा ही अनुकूलनशील जमात असल्याने, बाह्य समाजाच्या सान्निध्यातून मराठी बोलीचा तसेच स्थानिक बोलीभाषेचा स्वीकार कोकणांनी बेमालूमपणे केला आहे. आज कोकणा स्त्री - पुरुष बाह्य समाजाशी बोलतांना स्थानिक भाषा अहिराणी, भिल्ली, मराठी इत्यादींचा सहज वापर करतात.

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

विवाह पद्धती :

विवाह हा कोकणांच्या आयुष्यातील महत्त्वाचा टप्पा असतो. तरूण - तरूणी विवाहयोग्य वयाचे झाल्यावर पालकांच्या विवाहयोग्य स्थळ शोधण्याच्या दृष्टिने हालचाली सुरू होतात. कोकणांमध्ये विवाह या सामाजिक संस्थेला 'जैविकते' बरोबरच सांस्कृतिक, आर्थिक आणि नैतिक अधिष्ठान आहे. या जमातील बालविवाह होत नाहीत. मुलींचा विवाह साधारणत: 15ते 18 वर्षे आणि मुलांचा विवाह 16 ते 21 वर्षे या वयोगटात योग्य मानला जातो. मामाच्या मुलीस किंवा आत्याच्या मुलास लग्नासाठी पसंती दिली जाते. पण चुलत व मावस भावंडात विवाह होत नाहीत. या जमातील एका कुळात विवाहबंधन होत नाहीत. लग्नात वधू मूल्य देण्याची प्रथा असून त्यास 'देज' म्हणतात. लग्नासाठी मुलाकडून मागणी यावी लागते. मुलाचे वडिल सग्यासोयऱ्यांना बरोबर घेवून मुलीला मागणी घालतात. वधू मूल्याचा ठराव दोन्ही पक्षांना (वधू- वर) मान्य झाला की लग्न जुळते. मुलीच्या पालकांनी विवाहास होकार दिल्यानंतर 'कुंकू मागणी' किंवा 'पेन भरणे' हा संस्कारीक सोहळा केला जातो. 'पेन भरणे' हा कार्यक्रम म्हणजे लग्न ठरल्याची अधिकृत सामाजिक घोषणा असते. रीतीनुसार जलपान करून नवरी मुलीस दोन लुगडी व चोळया दिल्या जातात. अलिकडे कोकणा आदिवासी विवाहासारख्या कारणावर उ कारणावर अनाठायी खर्च करताना दिसतात. समाजात आपली पत, प्रतिष्ठा असल्याचे भासविण्यासाठी वस्त्र, दागिने विवाहप्रसंगी भेट देतात.

Sundaram©
FOR EDUCATIONAL USE

मृत्यूचे प्रमाण :

कोकणा जमातील मृत शरीराला 'अग्नि संस्कार' व 'दफन' विधी करणे या दोन्ही प्रथा अस्तित्वात आहेत. मृत शवाला स्नान घातल्यानंतर हळद लावून तिरडीवरून स्मशानात नेतात. अंत्यसंस्कारासाठी उपस्थित असलेल्या सग्यासोयऱ्यांना 'दारू' दिली जाते स्त्रियांना स्मशानाच्या ठिकाणी उपस्थित राहण्यास मनाई असल्याने त्यांना अर्ध्या वाटेवरून परत जावे लागते. अशा जागेला 'विसावा' असे म्हणतात. स्मशानात जमा झालेले लोक नदीनाल्यावर स्नान करून येतात. त्यानंतर मुलगा किंवा जवळचा नातेवाईक चितेला अग्नी देतो, अथवा दफनशीही केले जाते. प्रेत दहन अथवा दफन केल्यानंतर सर्व लोक परत येवून मद्यपान करतात. तिसऱ्या दिवशी काही लोक स्मशानात जावून 'अस्थी' गोळा करतात. राख धुवून टाकतात. चौथ्या दिवशी 'दिसा' चे जेवण दिले जाते. वर्षश्राद्धाचे दिवशी मृताच्या चांदीचा टाक, वीर अथवा सुपली तयार करून करून घरात त्याची पूजा करतात. कोकणा जमातीत बालपण, विवाह आणि मृत्यू या जीवन चक्रात विविध विधीवत संस्कार केले जातात या सर्व संस्कारात 'मद्यप्राशन' हा रुढीने कोकणांना अविभाज्य भाग बनला आहे.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

न्यायदान व्यवस्था :

इतर आदिवासी जमातींप्रमाणे कोकणा जमातीत न्यायदानासाठी स्वतंत्र व्यवस्था प्रचलित आहे. व्यक्तीने सामाजिक संकेत, रूढी, परंपरा यांचा आदर केला पाहिजे. जी व्यक्ती अनिर्बंध वर्तन करीत असेल, सामाजिक संकेत, रूढी, परंपरांचे उल्लंघन करीत असेल अशांना समाजबाह्य कृत्याबद्दल 'समाज' किंवा शिक्षा देण्यासाठी गावपंचायत किंवा जमातपंचायत असते. तिलाच 'पंचमंडळी' असे म्हणतात. व्यक्तिपेक्षा समाज श्रेष्ठ आहे. आणि सामाजिकसलोखा टिकून राहावा यासाठी पंचमंडळींची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

कोकणा पाड्यावरील प्रतिष्ठित, आदराने स्थान मिळविलेल्या व्यक्ती या पंचमंडळीत असतात. पंचमंडळीकडे अनेक प्रकारचे विकास विषय न्याय, दाद मागण्यासाठी येतात. प्रामुख्याने वैयक्तिक, कौटुंबिक कलह, चोरी, मारामारी, शेतजमिनीसंबंधी वाद, भाऊबंदकीची भांडणे, पती-पत्नींची भांडणे, वैवाहिकवाद, अनैतिक वर्तन, पिकांची चोरी, नासाडी यासारखे अनेक विषय पंचमंडळीसमोर येतात. कोकणांची न्यायदानाची पद्धत अत्यंत सोपी - सुटसुटीत असून तिचा उद्देश सामाजिक सलोखा टिकवून ठेवत समाज एकात्म राहावा हा आहे.

एकूण जीवनचक्र :

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

प्रत्येक घटनेला नैसर्गिक कारणे जबाबदार असतात. त्यांचे उपजीविकेचे मार्ग निसर्गाधिन आहेत. म्हणूनच कोकणांचे सामाजिक जीवनही निसर्गाभिमुख बनले आहे. कोकणांच्या आर्थिक - सामाजिक जीवनाच्या पाया 'निसर्ग' या आधारावरच विकसित झालेला आहे. म्हणूनच कोकणांचे जीवनचक्रात निसर्ग आणि सामाजिक परंपरा यांना असाधारण महत्त्व आहे.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

कोकणा जमातीचे आर्थिक जीवन

शेती :

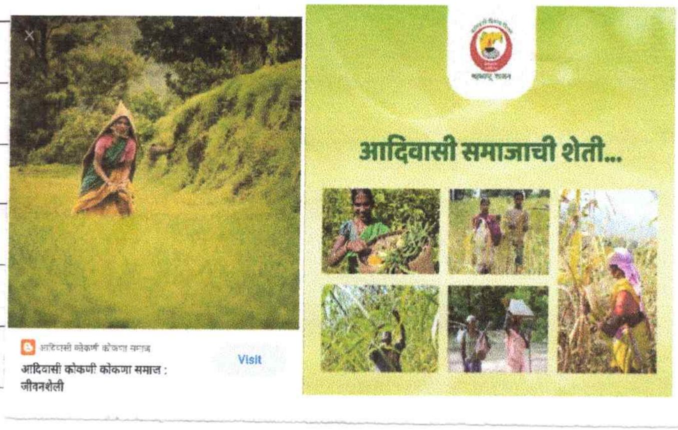

कोकणा हा जात्याचं शेतकरी आहे. शेतकरी शेती हा त्याचा मुख्य व्यवसाय आहे. साधारणत : 60% कोकणा कुटुंबाकडे स्वत : च्या मालकीची शेतजमीन आहे परंतू अल्प जमीनधारणक्षेत्र आणि शेती कसण्याची परंपरागत पद्धत यांमुळे उत्पादन अत्यंत कमी होते. कोकणांच्या आर्थिक जीवनावर भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. कोकण पट्ट्यात शेतीवर आधारित आर्थिक क्रिया स्थानपरत्वे निरनिराळ्या स्वरूपाच्या आहेत. कोकणा शेतकरी अतिशय कष्टाळू आणि प्रयोगशील आहे. उपजत मेहनतवृत्ती आणि स्वाभिमानी स्वभाव यामुळे अल्पजमीन-धारणा असूनही कोकणा शेतकी उत्पादन वाढविण्यासाठी धडपड करीत आहे. नाशिक जिल्हातील कोकणपट्टीत प्रामुख्याने नागली, भात, गहू, ज्वारी, बाजरी यांसारखी धान्ये पिके घेतली जातात.

पशुपालन :

शेती व्यवसायाशी निगडीत 'पशुपालन' ही क्रिया आदिवासींमध्ये अर्थार्जनासाठी पूरक व्यवसाय म्हणून क्रिया

आदिवासींमध्ये अर्थार्जनासाठी पूरक व्यवसाय म्हणून केली जाते. आदिवासींच्या आर्थिक विकासातील दुसरा टप्पा म्हणून पशुपालनाचे महत्त्व आहे. शेती आधार असलेल्या अर्थव्यवसायांना पशुधनाची गरज असते. शेती आधार असलेल्या अर्थव्याव-सायांना पशुधनाची गरज असते. कोकणांच अर्थव्यवस्था शेतीवरच अवलंबून असल्याने त्यांच्या शेतीसाठी आणि एकूण अर्थव्यवहारांसाठी पशुधन महत्त्वाचे ठरते. कोकणा मुख्यत: गाई, बैल, म्हशी, शेळया, कोंबड्या, बदके असे पशुधन बाळगतात. अलिकडे जंगल संपत्तीचा ऱ्हास होत असल्याने पशुपालन जिकीरीचे आणि अव्यवहार्य ठरत आहे. प्रत्येक कोकणा शेतकरी फक्त शेतीकामास लागेल तेवढाच पशुधन बाळगण्याच्या मनस्थितीत असतो. म्हणजेच पशुपालन हा पूर्णवेळ व्यवसाय नसून या स्वरूपाच्या आर्थिक क्रियांचे प्रमाणही अतिशय अल्प असल्याने दिसून येते.

अर्थव्यवस्था :

कोकणांची अर्थव्यवस्था पूर्वापार निर्वाहप्रधान अशीच आहे. सर्व आर्थिक क्रियांतून मूलभूत गरजा भागविणे हे त्यांचे उद्दिष्ट असल्याचे दिसून येते. स्वत:चे काबाडकष्ट एवढेच त्यांचे भांडवल असते. आर्थिक क्रियेत स्थानिक गरजेतून विकसित केलेल्या तंत्राचा वापर करतात. मौद्रिक भांडवल आणि विशेष तंत्रज्ञान यांचा अभाव असल्याने आर्थिक क्रियांतून निर्माण झालेले उत्पादन अगदी थोकडे असते. पैसा हे विनिमयाचे साधन अत्यंत मर्यादित प्रमाणात वापरले जाते.

कोकणा आर्थिक जीवनाच्या विविध पातळ्यांवर जीवन जगत आहेत. या जमातीत कार्याचे विशेषीकरण किंवा कामाची विभागणी फारशी आढळत नाही. ढोबळमानाने पुरूष धड अवघड जास्त कष्टाची कामे करतात. शेतीची मशागत, नांगर, औत घालविणे, ओझी उचलणे, खोदकाम, जंगलकाम, शिकार

यांसारखी कामे पुरुष करतात. कोकणा स्त्रिया तुलनेने कमी कष्टाची कामे करतात.

अन्नसंचय :

आदिवासी कोकणी कोकणा समाज

आदिवासी कोकणी कोकणा समाज : Visit

अन्नसंचय हे आदिम समाजाचे अगदी प्राथमिक अवस्थेतील आर्थिक वैशिष्ट्य आहे. या क्रियेत कंदमुळे, फळे, मध, डिंक यांसारखे वनउत्पादने गोळा करून त्यांचा संचय केला जातो. शिकार, मासेमारी या आर्थिक क्रियाही उदरनिर्वाहासाठी केल्या जातात. कोकणा शेतजमिनीवर स्थिरावला असल्याने अन्नसंचय क्रिया भूमिहीन कोकणांकडून केली जाते. परंतु त्यांचे प्रमाण अल्प आहे. अलिकडे कोकणा अर्थव्यवस्थात उर्ध्वगामी बदलांमुळे प्राथमिक स्वरूपाच्या क्रिया मर्यादित झाल्या आहेत. शेतीवर मजुरी नसताना भूमिहीन कोकणा करवंदे, जांभूळ, आवळा, चिंच यांसारखा रानमेवा पर्यटकांना व प्रवाशांना विकून दोन पैसे मिळवितात. जंगलसंपत्तीच्या ऱ्हासामुळे अन्नसंचयन ही क्रिया जवळजवळ बंद पडल्याचे दिसून येते.

रोजगार :

कोकणा आदिवासींमध्ये मजुरी करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. अल्पधारण क्षेत्रामुळे स्वतः च्या शेतावर पूर्णवेळ रोजगार मिळत नाही. अशावेळी नोव्हेंबरपासून मार्च पर्यंत (दिवाळी ते होळी) मजुरीसाठी स्थलांतर करणाऱ्या

शेतकरी कोकणांची संख्या लक्षणीय आहे. भूमिहीन कोकणाही मोलमजुरीसाठी गाव पाड्यांवरून स्थलांतर करतात. पावसाळ्या-नंतर व नखाल्यांच्या कामावर रोजंदारी मिळते. झाडांची निंदणी, गवतकापणी, नविन, वनीकरण यांसारख्या कामातून रोजगार उपलब्ध होतो. परंतू जंगल कमी झाल्याने हा रोजगार ही घटत आले. अलिकडे या भागात आदिवासी विकास विभागा-मार्फत राबविल्या जाणाऱ्या सरकारी कामांवर कोकणांना रोजगार मिळत असतो. शहरी भागातील लघूउद्योग, साखर कारखाने, ठेकेदार यांकडेही मोलमजुरीसाठी कोकणा जातात.

हस्तव्यवसाय :

कोकणा जमातीत काही लोक लाकुडकाम, बांबूकाम, टोपल्या, पत्रावळी, द्रोण तयार करणे, घरगूती वापराच्या वस्तू बनविणे आणि शेतकी औजारे तयार करणे यांसारखे व्यवसाय करतात. हस्तव्यवसायावर अवलंबून असणा-ऱ्या कोकणांचे प्रमाण नगण्य आहे. स्वत:च्या गरजेसाठी आवश्यक असलेल्या वस्तू जसे टोपल्या, दोर कोकणा स्वत:च तयार करतात. या व्यवसायातून तयार होणाऱ्या वस्तू मुख्यत: स्थानिक शेतकऱ्यांच्या असतात. त्याची विक्री देखील स्थानिक असते. अलिकडे लाकुड - बांबूच्या वस्तूंची जागा लोखंड, प्लॅस्टिक व नायलॉनने घेतल्याने कोकणांच्या हस्तव्यवसाय लयास गेल्याचे चित्र दिसते. घाटाखाली गुजरात सीमेनजीकच्या कोकणांनी थोड्याफार प्रमाणात हस्तव्यवसायाची कला जोपासली आहे. स्थानिक गरजा भागविण्यापुरते मर्यादित स्वरूप हस्तव्यवसायाचे राहिले आहे.

कोकणा जमातीची धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन पद्धती

सर्वसाधारणपणे आदिवासी जमातींमध्ये आढळून येणाऱ्या धर्मश्रद्धा व धर्माचरण कोकणा जमातीतही दिसून येते. अलौकीक शक्ती व दिव्या प्राण्यावरील विश्वास म्हणजे धर्म होय. जलदेवता, अग्निदेवता, प्राणिदेवता यांसारख्या निसर्गदेवता बरोबरच देवदेवता व पिशाच्च योनीवरही कोकणांचा विश्वास आहे. कोकणा मुख्यत: निसर्ग पूजक आहेत. त्यामुळे त्यांची दैवते आणि श्रद्धास्थाने सुद्धा निसर्गाधिन असतात. कोकणा बऱ्याच वर्षापासून शेतीवर स्थिरावल्यामुळे शेत पिकविणारा 'पाऊस' हा सर्वश्रेष्ठ देव आहे. असे ते मानतात. धान्य देणारी 'धरतरी' शेताच्या कामी उपयोगी पडणारी 'गावतरी' व जीव जगविणारी 'कणसरी' अशा दैनंदिन जीवन संबंधावर आधारित कोकणांच्या देवदेवता आहेत.

सणसमारंभ :

कोकणांच्या पारंपरिक देवांमध्ये वाघदेव, कणसरीमाता, डोंगरदेव, माऊली, हिरवा, गावदेव, भैरव चंद्र-सूर्य यांची पूजा

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

केली जाते. तर आसरा, वीर, सुपली नाग, चेडा अशा पिशाच्च देवतांची ही पूजा करतात. धार्मिक सण- समारंभात वाघबारस व सर्वपित्री अमावस्या यांना विशेष स्थान आहे. होळी सण सार्वजनिक महोत्सवाप्रमाणे गावपाड्यावरील सर्व कोकणा एकत्रित येवून साजरा करतात. सण साजरा करण्याच्या पारंपरिक पद्धती, मौखिक गितांचे गायन त्यावर तालबद्ध नृत्ये यावरून कोकणांचे आदिमपण तर दिसून येतेच पण सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वही सिद्ध होते. अलिकडे हिंदू संस्कृतिच्या अनुकरणामुळे दसरा-दिवाळी, मकरसंक्रांत असे सण कोकणा उत्साहात साजरे करतात.

देवदेवता :

आदिवासी कोकणी कोकणा समाज

आदिवासी कोकणी कोकणा समाज : देवदेवते

Visit

चेडा हा चेटकाच्या किंवा भूताच्या देव असल्याचा समज आहे. जमातीतल्या एखाद्या अतृप्त आत्म्याचा चेडा बनतो. तो आपली इच्छा पुरवण्यासाठी माणसाच्या अंगात येऊ शकतो. त्याला खुष ठेवला नाही तर तो कोपतो. म्हणून बोकड कोंबडे यासारख्या खारा नैवद्य देवून त्याची पूजा करतात. कोकणांचा आत्मा व पूनर्जन्म यांवर प्रचंड विश्वास आहे. माणसाचा जन्म आणि मृत्यू या घटनांमागे निश्चित एक मोठी शक्ती आहे. आणि या शक्तीच्या क्षमतेवरच सगळं विश्व चाललं आहे. या सिद्धांतावर कोकणांची अढळ श्रद्धा आहे. चंद्र, सुर्य, आकाश या रूपात निसर्गाची पूजा करतात. गाय पवित्र मानली जाते अनेक धार्मिक विधी प्रसंगी गोमूत्राचे शिंपन करून परिसर शुद्ध व निर्मळ केला जातो. कोकणा निसर्गपूजक असल्यामुळे त्यांची दैवते आणि श्रद्धास्थाने सुद्धा नैसर्गिक आणि अनाकलनीय, काल्पित

अशीच आहे.

कोकणा मुख्यतः दोन प्रकारच्या देवतांची पूजा करतात. प्रकृती देवता आणि अन्नदेवता, वाघदेव, नागदेव, पानदेव, डोंगरदेव यांसारखा निसर्गातील घटकांना देवत्व बहाल करून मनोभावे पुजतात. या सर्व प्रकृती देवता आहेत. अन्नदेवता म्हणून कणसरी - मावली रास यांची पूजा ते करतात.

डोंगरीदेव :

डोंगरी कपाऱ्यात किंवा बोगद्यात (गुहा) देवाचे वास्तव्य आहे. आणि त्याची प्रसन्नता आणि खिन्नता याचा आपल्या जीवनातील आनंद आणि दुःख यावर परिणाम होतो. या श्रद्धेने डोंगरीदेवाची पूजा केली जाते कार्तिक आणि मार्गशिर्ष पोर्णिमेस कोकणी पाड्यांवर डोंगरी देवाला प्रसन्न करण्यासाठी हा उत्सव साजरा करतात. डोंगरी कपाऱ्यांमध्ये असणाऱ्या अदृश्य देवाची पूजा केली तर गाव - शिवारातील सर्व लहान - थोर माणसे, गाई - गुरे सुखी होतात. मनुष्य व पाळीव पशुधनावर येणारे संकट टळू शकतो. शेती चांगली पिकते आणि सर्वांचे जीवन सुसह्य होते असा समाज आहे. डोंगरी देव उत्सव सर्व गाव मिळून साजरा केला जातो. गाव पाड्यावरील प्रत्येक कुटुंबातील किमान एक व्यक्तीला या उत्सवात सहभाग घ्यावा लागतो. 70-80 लहान थोर माणसे एकत्र येवून त्यांच्या बोलीभाषेत

देवगीते म्हणून कलाकार फेर धरून नाचतात.

'डोंगरी देव' या उत्सव काळात कोकणांना दिनक्रम अतिशय नेटकेपणाने आखलेला असतो. भल्या पहाटे नदीवर आंघोळ करून सर्वजण डोंगरीदेवाच्या मुख्य ठिकाणी 'थोवखळी' किंवा 'गावखळी' वर एकत्र जमतात. कोंबड्या - बोकडाच्या मटणाचा प्रसाद शिजवतात. गावातील स्त्रिया सामूहिकपणे भाकरी करतात. आणि सामूहिक भोजनाची सुरूवात होते. याला 'देवाचा भंडारा' असे म्हणतात कोकणांचा डोंगरीदेव उत्सवाचे सांस्कृतिक मुल्य अतिशय उच्च आहे.

वाघ बारस :

कोकणांचा भाया उत्सव

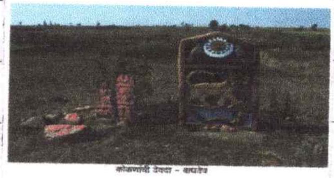

कोकणांची देवता - वाघदेव

आश्विन वद्य द्वादशीला कोकणा 'वाघ बारस' हा सण साजरा करतात. वाघ्या अथवा वाघ हा त्यांच्या गावदेव आहे. ही एक अशी शक्ती मानली जाते की जी हिंस्त्र पशुपासून कोकणांचे व त्यांच्या पाळीव जनावरांचे संरक्षण करते. या शक्तीला ते वाघ्यादेव किंवा वाघदेव मानतात. तीन फूट खांबासारख्या उंच लाकडावर किंवा दगडावर वाघ्याची मूर्ती कोरलेली असते. व त्याची प्रतिष्ठापना गावाच्या बाहेर केलेली असते. या मूर्तीच्या मागील बाजूस लहान लाकडावर दुसऱ्या मूर्ती कोरलेल्या असतात. त्यांना 'वाघ्याचे शिपाई' म्हणतात. कोकणांचे गाई, म्हशी, बकऱ्या ह्या वाघाच्या भक्ष्यस्थानी पडतात. साहजिकच या

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

हिंस्त्र प्राण्याचा उपद्रव कमी व्हावा ही या पुजेमागची भावना असते. आश्विव वद्य द्वादशीला वाघ्याची पूजा केली जाते. या द्वादशीला 'वाघ बारस' असे म्हणतात.

कणसरी पूजा :

कणसरी ही धान्य पिकवणारी देवता आहे. कोकणा खळ्यात नाचणीची मळणी करण्या अगोदर नाचणीच्या बोंडाची (कणसं) पूजाविधी करतात. पूजा केल्याने कणसरीमाता प्रसन्न होते, तिच्यामुळे धनधान्याला बरकत येते असे कोकणा मानतात. कणसरी पूजनानंतर नव्या नाचणीची भाकरी खाण्यास सुरूवात करतात. पुजारी खळ्यात आल्यावर एका ताटात पूजेचे साहित्य ठेवतो. त्यात शेंदूर, कुकू, अगरबत्ती, सुटीनाणी, फुले इ. वस्तू असतात. सोबत दोन कोंबड्या आणि तांब्यात दारू असते. खळ्यात नाचणीच्या पसरलेल्या पातीसमोर पूर्वेस तोंड करून पुजारी पुजेस सुरूवात करतो. मंत्र पुटपुटून प्रार्थना करतो. दारूचे अर्घ्य देतो. बळी दिलेल्या कोंबड्यांचे रक्त खळ्याच्या चारही बाजूचे थेंब - थेंब शिंपडतो नंतर तांब्यातील दारू जमिनीवर थेंब - थेंब शिंपडतो. बेलाच्या पानातील शेंदराच्या टिळा बैलांना लावतो. नंतर खळ्यात जमालेल्या माणसांना शेंदराचे टिळे लावून शेवटी तांब्यात राहिलेली दारू जमलेल्या मंडळींना वाटतो.

धार्मिक पुरोहित व भगत :

कोकणा जमातीत व्यक्ती व अनाकलनीय शक्तीच्या मध्ये 'दुवा' म्हणून काम करणारी आणि संपूर्ण समाजावरील संकट

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

निवारण करणारी संस्था म्हणजे भगत होय. भगताला वैद्य, ज्योतिषी, पुजारी, मार्गदर्शक यांसारख्या निरनिराळ्या भूमिका कराव्या लागतात. दैवी सिध्दी प्राप्त झालेला व मांत्रिक बळ लाभलेला एक आद्वितीय व्यक्ती म्हणून भगताचा बहुमान केला जातो.

आलिकडे भगत ही संस्था शिथिल होत असल्याचे जाणवते. काही भगतांकडून भोळ्या, अडाणी लोकणांची फसवणूक झाल्याचे उघडकीस आल्याने भगतावरचा विश्वास कमी होत आहे. शिक्षण प्रसारामुळे निसर्गात घडणाऱ्या विविध घटनांचा कार्यकारणा संबंध आदिमांना उलगडू लागला आहे. निसर्गात घडणाऱ्या विविध घडामोडी मागे दैवी चमत्कार नसून 'निसर्गाची किमया' असल्याची जाणीव वाढते आहे. तरीही जे भगत समाजविधायक कार्य करतात. त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असून समाजात त्यांना आदराचे स्थान आहे. 'खारा भगत' आणि 'गोडा भगत' असे भगतांचे दोन प्रकार आहे. सुक्या निवदनारळांची पूजा करणारा गोडा भगत तर अंगारे उतारे व कोंबळी बळी देवून पूजा करणारा खारा भगत असतो.

भगताला 'वनौषधी' विषयी माहिती असते. विशिष्ट आजार, त्याचे स्वरूप, अंगावरील जखमा, मार, सूज आणि त्यावर गुणकारी ठरणारी वनस्पती किंवा झाडाची मुळी आणि त्यांपासून बनणारे मिश्रण, काढा, लेप यांचे चांगले ज्ञान भगताला असतो या सर्व उपचारांबद्दल भगताला माफक मोबदला मिळत असतो. वस्तू, धान्य व रोख पैसे या स्वरूपात मोबदला दिला जातो.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

लोककला :

मौखीक लोकगीते, वैशिष्ट्येपूर्ण नृत्यप्रकार आणि विविध वाद्ये हा कोकणा जमातीचा अमूल्य ठेवा आहे. विविध सामाजिक - सांस्कृतिक उत्सव प्रसंगी कोकणा लोकगीतांचे गायन करतात. विशेषत: लग्नसमारंभ प्रसंगी वरपक्ष आणि वधूपक्ष एकमेकांसाठी चिडवा चिडवीची गीतं म्हणतात. कोकणांच्या विविध लोककला प्रकारांतून त्यांचे निसर्गाभिमुख जीवन आणि आदिमपण याची प्रचिती येते. जीवनाशी पारंपारिक नाच-गाण्याची जागा करमणुकीच्या नव्या साधनांनी घेतल्याने बदल दिसतो. कोकणी पाड्यांवर पारंपरिक गाण्यांऐवजी आता फिल्मी संगीत, टेप, व्हीसीडी आणि डीजे, बेंजोंचा वाढता वापर दिसून येतो. यामध्ये भोवतालच्या समाजाचा प्रभाव अधिक जाणवतो. आज सर्वच समूहांतील सामाजिक पारंपरिक घडी सैल होतांना दिसून येते. म्हणून कोकणा त्याला अपवाद असणार नाहीत. तरीही कोकणा आपल्या उच्च सांस्कृतिक परंपरा हरवून बसतात की काय? अशी भिती वाटते. कोकणांच्या श्रेष्ठ परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे हजारो वर्षांपासून संक्रमित होत आहे. कोकणांच्या लोककलामधील बदल अटळ ठरतात. असे असले तरी साधी सरळ जीवनदृष्टि, मूल्यसंस्कार, स्वालंबन, औदार्य, सहकार्य, सहजीवन आणि सामुदायिक जीवन यांचे संस्कार आणि सामाजिक शिक्षणाचे धडे कोकणांना लोककलांमधून मिळतात. यासाठीच लोककलांना सर्वच आदिम समूहांमध्ये असाधारण महत्त्व आहे.

Sundaram® FOR EDUCATIONAL USE

कोकणांचे शिक्षण

आदिवासी जनसमूहाला प्रगत बनविण्याचा खात्रीचा मार्ग म्हणजे 'शिक्षण' याची जाणीव झाल्याने सरकार आणि बिगर सरकारी सेवाभावी संस्था यांच्या प्रयत्नाने आदिवासींसाठी आधुनिक शिक्षणाची सुरूवात झाली आहे. महाराष्ट्रातील कोकणा, महादेवकोळी, ठाकर व वारली या प्रमुख जमाती शिक्षणामुळे प्रगत होत आहेत. म्हणूनच आदिवासींच्या सामाजिक इतिहासात शिक्षणामुळे मोठा बदल होत आहे. सरकारी आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या प्रयत्नांमुळे आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण वाढत आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी साक्षरता

अ.नं.	जनगणना वर्ष	आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण (%)
1	1971	12.05
2	1981	16.43
3	1991	29.84
4	2001	50.70

नाशिक जिल्ह्यात भिल्ल, कोकणा, महादेव कोळी, वारली, कातकरी या प्रमुख आदिवासी जमाती असून कोकणा व महादेव कोळी या जमातींमध्ये शिक्षण साक्षरतेचे प्रमाण बरेच मोठे आहे. गेल्या तीस पस्तीस वर्षांमध्ये आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण 16.43% वरून 50.70% पर्यंत उंचावले आहे. यावरून आदिवासी मुले आधुनिक शिक्षणात रमली असून कृषी, आयुर्वेद,

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संगणक या वैविध्यपूर्ण ज्ञानशाखांमधून ज्ञानार्जन करीत आहेत. एकूण आदिवासींसाठी हा बदल सकारात्मक असून आदिवासींच्या उर्ध्वगामी बदलांची साक्ष आहे. जिल्ह्यातील कोकणा जमात शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगत असून एकूण आदिवासी साक्षरतेपेक्षा कोकणा साक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. यावरूनच कोकणा जमात शैक्षणिकदृष्ट्या इतर जमातींसाठी आदर्श ठरली आहे हे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रातील कोकणांच्या साक्षरतेचे विश्लेषण

अ. न.	जनगणना वर्ष	कोकणा साक्षरता (%)	कोकणा पुरुष साक्षरता (%)	कोकणा स्त्रिया साक्षरता (%)
1	1961	9.52	16.24	2.75
2	1971	14.30	22.80	5.47
3	1981	21.28	32.25	11.19
4	1991	N.A.	N.A.	N.A
5	2001	57.8	65.70	49.90

स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या शिक्षणासाठी सरकारी पातळीवरून प्रयत्न झाल्याने दिसून येते. स्वातंत्र्याच्या पहिल्या दहा वर्षात कोकणा आदिवासींच्या शिक्षणाचे प्रमाण 9.5% होते तर स्त्रियांच्या शिक्षणाची अतिशय दूरवस्था म्हणजे फक्त 2.75% स्त्रिया साक्षर असल्याचे दिसून येते. या स्थितीत उत्तरोत्तर सुधारणा होत असून 2001 च्या जनगणना अहवालानुसार कोकणांमधील साक्षरतेचे प्रमाण 57.8% असून 40% कोकणा स्त्रिया साक्षर आहेत. अर्थात या शैक्षणिक स्थितीत बदल होण्यास मोठा वाव आहे. साक्षरतेचे या संख्यात्मक प्रमाणात केवळ शाळेत नाव नोंदणी, लिहिता - वाचता येणे यांसारख्या प्राथमिक बाबींचाच आधार आहे.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

❋ निष्कर्ष ❋

कोकणांच्या सद्य : स्थितीत सामाजिक - आर्थिक जीवनाचा आढावा घेता त्यांच्या जीवनात गेल्या 25-30 वर्षात बरीच स्थित्यंतरे घडली आहेत. बाह्य समाज जीवनाचा मोठा प्रभाव व समाजावर झाला असून त्यामुळे सर्वांगीण बदल घडून येत आहेत. नाशिक जिल्ह्यातील पेठ, इगतपुरी, सुरगाणा, दिंडोरी, कळवण, बागलाण या परिसरातील कोकणा हे हिंदू कुणब्यांप्रमाणे प्रगत शेतकरी आहेत.

शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग करून, जलसिंचनाची साधने वापरून खते व सुधारित बी बियाणे यांच्या जोरावर उत्पादनमान आणि गुणवत्ता वाढीसाठी कोकणा कष्ट करतांना दिसतात. या बदलांचा शिल्पकार स्वत : कोकणा असून इथला बहूजन समाज त्याचा साक्षीदार आहे. कोकणा आज या बहुजन समाजाचा एक हिस्सा बनू पहात आहे. शिक्षणाचा प्रसार व मुख्य समाजाशी वाढता संपर्क यामुळे कोकणांमध्ये हिंदू आचार - विचार पद्धतीचा स्वीकार करीत आहे. या जमातीने हिंदू समाजाच्या चालीरीतीने अनुकरण केले आहे. कोकणांवर हिंदू अंत्यविधीचे संस्कार होवू लागले आहे. थोडक्यात मुख्य आघाडीवरून बदलांचा स्वीकार करून कोकणा प्रगत बनत असल्याचे दिसून येते.

❋ संदर्भ सूची ❋

1) देशमुख, बी. म. 2006, 'कोकणा - कोकणी इतिहास आणि जीवन', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 13.

2) कुलकर्णी, व्ही. म. 2002, 'भारतातील आदिवासी वंश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. 46.

3) बोकील मिलिंद, 2006, 'कातकरी विकास की विस्थापन?', मौज प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. 16.

4) नाडगोंडे गुरूनाथ 2003, 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर पुणे पृष्ठ क्र. 155.

5) देशमुख, बी. म. 2006, 'कोकणा - कोकणी इतिहास आणि जीवन सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 65.

6) नाडगोंडे गुरूनाथ 2003, 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे, पृष्ठ क्र. 294.

7) गारे, गोविंद 2002, 'बदलत्या उंबरठ्यावरील कोकणा आदिवासी', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

8) जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, (संपादक) 1979, 'मराठी विश्वकोश खंड - 4' महाराष्ट्र राज्यसाहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. 149.

Sundaram®

FOR EDUCATIONAL USE

COLLEGE -: Sonopant Dandekar Arts V.S. Apte Commerce and M.H. Mehta Science College, Palghar.

ACADEMIC YEAR -: 2022 - 2023

NAME -: RADHA ABHAY TIWARI

CLASS -: T.Y.B.A

ROLL NO -: 739

SEMESTER -: VI

SUBJECT -: POLITICAL SCIENCE

PAPER TITLE -: PAPER VI - POLITICAL PROCESS of maharastra.

PROJECT NAME -: PEASANT MOVEMENT IN MAHARASTRA.

PROFESSOR's NAME -: Asst. MADHURA RAUT.

19/20

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

INDEX

Page No	Sr No	Date	Experiment	Remark	Sig
05	1	09·02·23	Introduction of Peasant movement in maharastra.		
07	2	11·02·23	Defination of Peasant movement in Maharastra.		
09	3	12·02·23	Ideology of Peasant movement in maharastra.		
11	4	14·02·23	Deccan Riots of 1875		
13	5	16·02·23	Bombay Peasant Revolt		
16	6	17·02·23	SHetkari Sanghatna.		
17	7	18·02·23	SAhada movement.		
19	8	20·02·23	The kisan long march in maharastra		
21	9	22·02·23	Kishan Sabha movement in maharastra		
23	10	23·02·23	Recent farmer's Protest in Palghar		
25	11	24·02·23	Conclusion		
26.	12	25·02·23	Reference.		

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

TITLE OF PROJECT

PEASANT MOVEMENT IN MAHARASTRA

ACKNOWLEDGMENT

I would like to express my sincere gratitude to my Professor **Asst. Madhura Raut** whose valuable guidence helped me Patch this project and make it sucess.
There suggestion and instruction has served as the major contributar towards the completions of the project.
I am very thankful the guidence and encowragment in finishing this project and also in teaching us the course.
Thank you beacuse of their guidence helped me in all the time of writing of the project.
I also place on record, my sense of gratitude to one and all who directly or indirectly have lend their helping hand in this project.

Sundaram®

FOR EDUCATIONAL USE

INTRODUCTION OF PEASANT IN MAHARASTRA

PEASANT Movement in maharastra was Primarily an agrarian economy the majority of the Population the peasant movement Created an atmosphere for the past-independence agrarian reform for instance abolition of Zamindari. The growth of Peasant movement's exercised considerable Pressure of the Parties Peasant movements are the movements which are done by the Peasants because of agrarian reason. The peasant movements are social movements. Ideology of class conflict also play in important role in peasant movements

The cause of the Peasantry recieved sympathetic support of the social reformer's of later 19th century. The plight of the peasantry was graphically described by **Joytirao Phule** in his several writing the most significant being "**SHETKARYACHA AASOOD**. Phule associates and followers in the Satya Sodhak Samaj were from of Bahujan Samaj. the non-brahmin agriculturist in the rurals areas. M.G Rande's writing also revealed his concern for the well being of the ryot and advised of the british languages follow a more humen Policy towards the poor and wreched the **Sarvgnik sabha** Pune made a detailed Studies for famines and proposed famine-relief-works. Significantly the famines of 1896-97 as well as during the subsequently famine

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

The british east india company of england conquered india by Politically as well as economically. It imposed high taxes on on the peasants and interfered in their social, Political, economic and religious matters. Because of these reasons the peasant moveme emerged in india. In indian agarian society is see thing with discontent - even after independence. This had led to a series of Peasant struggles in different parts of the country. The peasant suffered from high rents, illegal levies, arbitrary evictions and unpaid labour in zamindari areas. The government levied heavy land revenue.

Peasant movement are the movements are the movements which are done by the peasants beacuse of agraria reason. ideology of class conflict also played and an important role in peasant movement Karl Marx considered the peasantry to be Passive, while Lelinin, fanan and MAO have plac the peasentry at the centre the reviolutions.

Depankar Gupta argues about the two kinds of agarian movement in independence india. first, those agarian movemen which are done by the poor agriculture labours and marginal farmer, Hand and this kinds movement are known as Peasant movement.

Second, those agrian movement which are done by the owners of land and these are know as farmer's movement

DEFINATIONS OF PEASANT MOVEMENT

Peasants are the People who engage in agrarian work. Peasants groups have a well-known history in the social movement in India and the social-movement in india and the world arounds.

* Definition of the Peasantry :-

(i) "A person who undertakes agriculture on his own, working with his own implements and using the labour of his family"

⇒ Irfan Habib.

(ii). "People who engaged in agriculture or releted production with Primitive means and who surrander part of theire produce to landloards are to agents of trade."

⇒ Kathleen Gough.

(iii). "The peasantry is former internity divided anorganized and Politically important unless mobilized by the organized working class."

⇒ Engles.

(iv) The comunity in which the populations consists thi Phi Chiphlic of agriculture Production who have rights in the land that cultivate and produce primiary for own consistence needs though also for exchange and fowrmas are of a state-organized Political systems.

⇒ Gold Schmidt.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

(V) A Catagaries of people who's connection with the land each so intimate and organic that they cannot be deprived of all axes to it.

→ Stephen Dum

~~After~~

After studying these definitions about the peas we can say that, the peasant are the group of people co-get employement from agriculture.

they have rights on agriculture land and Do cultivations for theire own needs but in indian context we see different situations regarding the pesentary.

In ~~of~~ indian socienty most of the peasant were landless agriculture labouries before indipendence the land belonge to a certain class of the big land owners. But after independence the land reform bill was passed by the goverment in which zamindari system was abolished. the indian goverment bill did some reforms in landownership the land were distributed among the depressed sections of s the society.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

IDEOLOGY OF PEASANT MOVEMENT

Peasant movement is a kind of social movement, therefore by and larg peasant movements have some reasons and ideology which play their role in other social movements have some reason and ideologies which play their role in every reiogn.
Indian Peasants movements can be classified into two categories on the basis of ideology.
First peasant movement based on godhian ideology, bhoodan movement in vinoba bhave and sarvodya of Jai Prakash narayan can come under Gadhian ideology. Second peasant movements based on community ideology.

* Gandhian Ideology on Peasant movement :-

Gandhi's leadership to the movements of peasant workers praved the way for his larger role in indian national movement. the repressive Rowlatt Act Gandhi launched his first all india Mass Satyagraha in march 1919 and It is considered as the turning point in the movement against the british raj.
As for as the peasants movements are concernedbred as the peasant movements are which happened under the Gadhian ideology they were besed on non-voilence.
A movement may be based on violence or non-violence as for concerned which heppened ender the Gandhian idelogy they were besed on non-voilence satyagraha. Indian national congress under the leadership of the gandhi tried to initiated the movement through the Gandhi.

* Communist Ideology in Peasant movement:-

Communist or marxist ideology is the one of the most important ideologies of the world which played a very important role in social movements as well as peasant movements all over the world. Communist ideology present an economic system in theory which will satisfy all the needs of the society without exploiting any Marxist ideology was the product industrial development in eruope and it emerged against class based differences. Communist ideology came into existences in india during 1920's with the establishment of the communist party of india.

The communist ideology focused on the class struggles and the started movements against the capital power They also focused on peasant movement against the capitals power. They also focused on the peasant problems and tried to solve them by armed struggles through this process Gramdan movement was also a part of Sarvodya of vinoba Bhave in which the whole of the major part of a village land was to be donated by the less not than 75 per cent of the villagers

BOMBAY PEASANT REVOLTS

These revolts were neither well planned not were they wide spread. They took place haphazardly in many district like Kaira, Ahmednagar, Poona all unconnected with each other. The peasant aimed their blows not on government but on moneylendar and even when whole village were in revolt great care was taken not to harm aynone else but marwari moneylenders. General objects of the rioters was obtain and destroyed the bonds decrese etc. in the possession of their creditor when these were peaceable give up to the assemble mob there was usually nothing farthure done. when moneylendar refused violence was used to frigthed him into surrender or to get possessions of the papers.

Again the might of british raj came down on them and suppressed their rising yet it had to geild and redress their grievances at least in part. Hence the Deccan agriculture relief Act was passed where by an exception was made for the maharastra peasant from the opreations of civil ~~produle~~ procedure code in that they could not be imprisoned for failure to repay debts.

Peasant Movement in Bombay peasant revolt's

With the rise in agrarian stress the peasant of maharastra rose to the revolts in 1875. In 1875 peasant of bombay presidency rose in rebellion against the agrarian crisis that faced them. In the bombay Deccan region the the british had introduced the royotwari settlment as the system of land revenue. Under this system the revenue was fixed on yearly basis. In the roytwari system the agreement was between the goverment and the ryot directly.

The revenue was fixed according to the soil type and the paying capacity of the farmer. However the revenue was fixed according to the soil-type and the paying capacity of the farmers. However the revenues were so high that farmers found it extremely difficult to pay their dues.

1). The uprising began at Supa village in the district of Poona.

2). In 1875 farmers attacked a market place where many moneylenders lieved.

3). They burnt account books and market place where many looted grain shops. They ~~are~~ torched the houses of sahukars

4). The farmers were led by the villages headmen.

5). They also socially boycotted the moneylenders.

6). The movement contiuned for 2 months and spread to over 30 villages.

DECCAN RIOTS OF 18575

The riots of deccan region of western india suffered heavy texat under the rogtwari system. Here again the peasants found them selves trapped in various network with the moneylendars as the exploiter and the main benificiary. These moneylenders were mostly prices after the end of the american civilwar in 1864 the goverment's decision to raise the land revenue by the 50% in 1867 and a sucesions of bad harvests.

In 1874 the growing tension between the money lenders were mostly and the peasant resulted in a social boycot movement orgnised by the roits against the outsider moneylende the riots refused to buy form their shops. No peasant warid cultivate their field. The barber's, washroom, shoemaker would not serve, them. This social boycott spread rapidly to the village of Poona Ahmednagar, Sholapur and Satara. Soon the soon the social boycott was transformed into agrarian riots with systematic attack on the moneylender's houses and suceeded in repressing the movement. As a conciliatory measure the deccan agriculturists Relief Act passed was passed in 1879.

This time also the modern nationalist intelligestial of maharastra supparted the peasant causes. displayed one of the inspector obstructed their march and provoked them into violence. In 1875 peasants in bombay presidency rose in rebellion against the agrian crisis that faced them In the bombay deccan region the british had introduced the rogotwari settlement as the systems

* CAUSES of Deccan riots of 1875 :-

1. The british policy of economically exploiting india was the most significant sources of popular resentment. This harmed people from all walk of life.

2. Due to heavy tax demands under the ryotwari system and a stringnet revenue collection programme peasants suffered.

3. The large-scale influx of inexpensive british manufactured products into india devastated artisans and craftsmens making their hand-made goods uneconomical to create

4. The excesses of gujrati and marwari moneylendars traped Peasant into an endless and vicious debt cycle.

5. In 1874 the local peasant organised a social boycott against these moneylenders which later turned into a voilent movement with outbreak of arson and voilence against the moneylending class.

Sundaram®

FOR EDUCATIONAL USE

In the year 1875 maharastra peasants began a revolted against rising agrarian distress. They revolted beacause moneylenders charged them exorditant interest on their land and crops. The moneylenders were socially ostracised. Later on the movement spred to others parts of country. famine-releted mortality rose. In may 1875 in supa a village near Poona a peasant uprising against moneylender was documents for the first time in the deccan.

Deindustrialization forced workers out of the land once the company control was transferred to the monarch. Agriculture was harmed by high taxes. May 1875 in Supa a village near poona a peasant uprising against moneylenders was documented for the first time in the Deccan.

Riots have been reported in around 30 villages of the cities of Poona and Ahmednagar. The unrest was mostly directed at the gujrat moneylendars. Under the british administrations peasants were required to pay revenue directly to the government. Moneylenders were also allowed to attach defaulters, mortgaged land and sell it off under a new rule.

These agricutural development weakened the community customs that had constituted the bedrock of indian village life. Beacuse the colonials authority misiterprete various forms retruited and the conolian goverment reconfigured the state relationship with pastoral groups.

THE SHAHADA PEASANT Movement IN MAHARASTRA.

The peasant movement in western india was described against the background of the class struggles. The shahada peasant movement derives its names from the taluke Shahada in the Dhulia district of North west maharastra and began in January 1972. It aim has been moblize poor peasant and landless labourers generating moneylendors adminstrations and Police.

Shahada is a bhill adivasi settllment in maharastra many young Sarvodya workers started the shramik sanghtan to help the adivasi suffering due to drought and famine. These organizations took a more milliatant approach initiated land grab demanded minimum wages and helds women shivirs.

Women played active role in moblizing the masses As militancy developed in the movement women issues also began to be raised along with the wider issues. Women applied their consciousness to the questions of their oppression on the basis of gender.

The movement shortly led to the anti alcohol beacuse many men after getting drunk beat their wives Women shivirs were organised to discuss and helped each other to eradicated this evil which is one of the main causes of their oppression.

SHETKARI SANGHATNA

The new farmer's movement in maharastra gathered movement in the late 1970's and moblished farmer's on a mass scale under the banner of the ~~leadership~~ Shetkari Sanghtana. Since its inception the movement has been under the Shekari Sanghtana and it's under the leadership of Sharad Joshi a career bureaucart turned ideologue of the farmer's who first articulated the demand for remunerative prices for farm produce with the ideological sophistications its need badly.

Ideological statement from the leaders as also from time to time the ~~Aon~~ also from the sanghatana have emphasized from time to time the non-class character of the movement however the sanghatna claims that its programes and agitations have served the interests of all classes in rural india. This study argues that such streak of populism in ideologoy is a form of hegemony excercised by a class of dominant rich farmers over the middle and small producers whose cause the shetkari sanghatana the farmers movement in maharastra a claims to have empoused and whom it has successfully moblishing during the 1980's.

The main thrust of shetkari sanghtana's ideology is on remuneral pries for ~~A~~ farmers produce and on the issue of the term of trade this has given rise to much spectution about the social forces underlying the peasant ferment in ~~that~~ maharastra during 1980.

It is often argued that only rich ~~far~~ farmer's and better-off peasant with substanial landholding have a marketable surplus and it is these rural classes who benefit from higher remunerative farm prices whether sugarcane, cotten, tambacco or any other produce.

* Lokmat maharastrian of year 2011

Swabhamani Shetkari Sanghtana

The Shetkari Sanghatna based in sugar rich Kolhapur District of maharastra has emerged as the organized voice of farming community of the State. founded by Raju shetti who has sharpened his passion for farmer's in the grooming by Shetkari Sanghtana for several year this organization has occupied a centre stage in maharastra Politics today.

Ever since its establishment after split from Shetkari sanghtana in 2004 the names Raju shetti and swabhimani Shetkari Sanghatna have become synonymous with cause of the farmers.
the alliance with rayat Sangha in Karnataka and Poona District The shetkari sanghatana new initiative a bold and imaginative turn to natural farming comes at a time when Political parties are suggesting that Indian agriculture needs high and increasing use of industrial inputs.

Shetkari sanghatana also known as farmer's organization was founded by Sharad Anantrao Joshi. The organization was for farmers with aim of freedom of acess to markets and technology and remunerative prices. The movement gathered momentum in 1973 following a legthly gap period of 28 year since 1945. The movement was a response to the economic growth process of small farmers were privatizing the benefits of development which turns increased the general socioeconomic inequalities in the society. The main motives behind the shetkari sanghatana were to suppress the So called rising capitalism and extermise in India and promote Socialism.

THE KISAN SABHA MOVEMENT

The Kishan Sabha was held at comrade BTR Bhavan, Belapur new mumbai. It was attended by 122 leading activists from 21 dist maharastra state workshop of the all India Kishan Sabha was held at comrade BTR bhavan of belapur. The workshop was made up of two parts. One was a series of lecture on major topics. The second was a serious district wise group discussion on planning both the movement and the organization for the coming one year on the basis of a 15-points questionnaire given by the state centre This district planning was placed before the entire workshop by one by leading activist per district.

* **Decision of Workshop**:- After the district wise group discussion on the planning of both movement and organisation on the basis of the given questionnaire the workshop took these impartan decision.

(i) The maharastra Rajya Sabha Kishan sabha will moblise 5,000 Peasant for the nationalwide Kishan sabha in delhi on November 21 directed against the BJP led delhi central goverment on the two cardinal issues of Peasant loan waiver and remunative Prices.

(ii) The state goverment started forcibly recovery of electricity bills from the peasant who are already in distress and It has also started cutting powder connections of the defulted and is cut the power rejoined the connections.

Sundaram® FOR EDUCATIONAL USE

The Kishan Sabha movement started in bihar under the leadership of a Sahajanand Saraswati who had formed in 1929 the ~~Bht~~ Bihar provincial in order to moblise peasant grievences against the zamindari attacks on their Occupancy right and thus sparking the farmer's movement in india.
Gradually the peasant movement intesified and spread across the rest of india. All these radical development on the peasant fron culminated in the formation of the all indian Kisan Sabha at the Maharastra.

Swami Sahajand Sarastwati elected as its first president the others prominent members of this Sabha were N.G. Ranga, Ramnohar Lohia, Jayprakash, Naryan the Kissan menifesto realesed in August 1936 demand abolition of the zamindari system and cancellations of rural debts in October 1937 it adopted the red flag as the banner, Soon its leaders become increasingly distance with congress governmen The mejority of cultivators were subjected to high rents ~~Summ~~ were subjected to high rents, summary evicts illegal levies renewal fees or nazarana.

Mainly due to the force of efforts of the Home rules activist Kissan Sabhas were organised in UP and later spread all over india. Other prominent leaders included Jhingwri Singh and earlier mass meeting organiza-tione pattern of the activisties.

Sundaram®

FOR EDUCATIONAL USE

THE KISAN LONG MARCH

On March 6, 218 a farmer's protest march under the banner of the all indian kissan sabha began from CBS Chowk in Nasik. the swelling era of marching peasant and worker wearing red caps and carrying red flag and banners ended their 200 km march at the historict Azad maidan in mumbai in the early hours of March 12, 2018. The six day march or the Long march as the March came to be called was watched on telivision screen across the country with growing admiration and support.

The kissan Long march in marasht published by leftword books is an account of this unprecented event. The Long march is a major addition to the recent wave of organized farmer's protest that have occured in different parts of the country. The monograph under review is an importa and timely documentations of the protest that formed the problem and issues facing a majority of the peasantry into a set of clear demands backed by the power of orgnaised collectively actions.

The central eassay of this shorts booklets written the state government reghed on promise made to the farmers in each of these protests. for intences the governmental was instance the was forced to announced a completed loan wiver as a result of the 11-days strike. However the implementation agreemental included several condiitions.

REMARKABLE Struggles OF PEASANT IN MAHARASTRA

It was truly an amazing struggles the likes of which has not been seen in maharastra in recent times. It caught the imagination of Peasantry and the people and recived their unstined support not only in the state but all over the country It recived the backing of the parties and organizations all acros across the political specturm During the week of 6 to 12 march the Long march of nearly 200 kilometers became the centre of attentions for entire national and state Media.

The Kisan March was unique in the way It was conducted with discipline dentemetmation and a collective display of peasant power. The Long march began in nasik. Twenty five thousand farmers including thousands of women took the first Steps. The march concluded in mumbai with over 50,000 farmer's. It was an briliant documentary and democracy March 14, 2018 they were making the point that even their indebtdness was the outcome of the delibreted polices on the credits followed by sucessives governments.

The long kissan march was unique in the way it was conducte with discipline determination and a collective display of peasant power. the largest mobilization of peasant came from nashik district thousand of adivasi peasant under the inspiring leader Ship of farmer's of maharastra.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

RECENT FARMER'S PROTEST IN PALGHAR.

ON November 26 farmer's from adivasi communities gathered for a Rasta Roka in maharastra Palghar District. In Solidarity with ongoing protest in Haryana Delhi and with their own 21 demand charter
We will not back down today said tukaram Valvi. We are being 10 Acres of land where we were have been cultivating for years they given us only 10 gunta. If we ask for five acres they will gives us three gunta. How will we eat without our land? We have no money no work and No food."
Valvi 61 who is form the warli Adivasi community and cultivates three acres in a hamlet of Gargaon villages in wada taluka of Palghar district. was at a protest this week along with 3,000 farmer's and agricultural labourers from various villages of Palghar many farmer's. who shot to fame for organising the farmer's march from Nasik to mumbai Said We want to rope in at least 50,000 people including a large number's of tribals on may 3 in Palghar against land acquisition for the bullet train to be built with a loan from Japan will run between mumbai and ahmedabad and it's constructions is expected to be completed by 2022. In maharastra the high speed train corridor will organized Thane and Palghar district farmer's opposing acquistions of land for the project.

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

Sundaram
areas-
FOR EDUCATIONAL USE

CONCLUSION

From the above analysis, it is clear that the peasant situation in Maharastra agriculture is characterised by two important contracdictions. The first is the sharp division between the rural rich comprising landlords big capitalists. farmer's large traders money-lenders and their allies on the one hand and the mass of the peasantry comprising agricultural workers, poor and rural artisans on the other. The second is the growing opposition to imperialist-driven LPG Policies of the government not only form the masses of the peasentry but also from the sections of the rural rich.

The Peasant movement in maharastra played a very important role in shaping the political landscape of Maharastra. They were led by minorities which challanges the existing power structures. The peasant movement in maharastra did face brutal oppression form the powerful classes but was able to reform various laws. It led the political representation and improved the livelihood of the people.

Even today the peasant movement in maharastra contitune to influence the people for advocating the importance of rights and against the exploitations of the governments.

FOR EDUCATIONAL USE

REFERENCE

1). https://www.cabdirect.org

2). https://www.indianlibrarals.in.

3). https://www.ohchr.org.

4). https://www.egyankosh.ac.in

5). https://www.researchgate.net.

Dr. Ashok Jain

Political Process in Modern Maharashtra

Published by SHETH publishers Pvt. Ltd.

Page No. Date :

महाविद्यालयाचे नाव :- सोनोपंत दांडेकर महावि-
-द्यालय पालघर

विद्यार्थ्याचे नाव :- नंदकुमार जयराम घोघे

विषय :- महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाचे योज-
-नांचे मुल्यमापन

वर्ग :- T. Y. B. A

हजेरी क्रमांक :- 664

शैक्षणिक वर्ष :- 2022-23

मार्गदर्शकाचे नाव :- डॉ. प्रा. तानाजी पोल सर

सेमीस्टर :- VI

विषयाचे नाव :- आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण

colors

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विकास योजनेचे नाव	पृ.क्र.	स्वाक्षरी
1.	प्रस्तावना		
2.	रोजगार हमी योजना.	1 ते 4	
3.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम योजना.	5 ते 6 ~~7~~	
4.	अवर्षणप्रवण क्षेत्रविकास कार्यक्रम	~~8,9~~ 7	
5.	आदिवासी क्षेत्र उपयोजना.	8,9	
6.	पश्चिम घाटाच्या एकात्मिक विकासाची योजना.	10	
7.	सामाजिक वनीकरण	11	
8.	कापुस एकाधिकार खरेदी योजना.	12	
9.	संजय गांधी निराधार अनुदान योजना	13, 14	
10.	आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या व्यक्तींच्या मुलांना फी माफी.	15	
11.	मुलींना मोफत शिक्षण.	16	
12.	अहिल्याबाई होळकर योजना	16	
13.	मुलींना उपस्थिती भत्ता.	17	
14.	मातेर योजना.	17	
15	आदिवासी क्षेत्रात एकाधिकार खरेदी योजना.	18	
16.	एकात्मिक बालविकास योजना.	19.20	

अ.क्र	विकास योजनेचे नाव	पृ. क्र.	स्वाक्षरी
17.	राष्ट्रीय कीटकजन्य रोगनियंत्रण कार्यक्रम.	21	
18.	कुष्ठरोगनिर्मूलन	22	
19.	महात्मा ज्योतीबा फुले जिवनदायी आरोग्य योजना.	23	
20.	जननी सुरक्षा योजना.	24	
21.	आदिवासी विभागातील आरोग्य सेवा.	25	
22.	कुटुंबकल्याण योजना	26 ते 28	
23.	डॉ. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना.	29 ते 31	
24.	संदर्भ	31	
25.	निष्कर्ष	32	
26	(आभार प्रदर्शन) ऋणनिर्देश	33	

Page No. Date :

✯ प्रस्तावना ✯

राज्यातील दुर्बल घटकांची विशेष काळजी पुर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हित संवर्धन करण्यासाठी तसेच सामाजिक अन्याय यापासुन त्यांचे संरक्षण करण्याच्या उदात्त हेतुने महाराष्ट्र शासनाने समाज कल्याण विभाग्ची निर्मीति केली.

या विभागाद्वारे तळागाळातील गावपातळी पर्यंतच्या अनुसुचित जाती-जमाती भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग, इतर मागासवर्ग, अपंग व दुर्बल इ. घटकांना शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, वैयक्तीक व कौटुंबिक लाभाच्या योजनांचा लाभ घेता यावा जेणेकरून त्यांचे जिवनमान उंचविता येईल व त्यांना सर्व सोयी-सुविधांचा लाभ घेता येईल यासाठी समाज कल्याण विभाग सतत प्रयत्नशील आहे.

1) रोजगार हमी योजना

ग्रामीन भागातील अकुशल मजरांच्या हितसंवर्धनासाठी 1972 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने ग्रामिन भागात ही योजना सुरू केली; परंतु 1972-73 व 1973-74 मधील राज्यव्यापी दुष्काळामुळे या योजनेच्या गतीस खीळ बसली.

तथापी, 20 डिसेंबर, 1974 रोजी राज्य विधिमंडळाने रोजगार हमी योजना एकमताने मंजुर केली व या योजनेस नव्याने गती मिळाली. प्रशासकिय यंत्रणा अधिक गतिशिल करण्याचाही या योजनेत विचार झाला.

ग्रामीण भागातील श्रमाची कामे करणाऱ्या अकुशल रोजगारांना मजुरांना रोजगार उपलब्ध करून देतानाच ग्रामीन भागात कायमस्वरूपी साधनसंपत्तीची निर्मीती करून ग्रामीन भागाचा विकास साधने, हा या योजनेचा गाभा होय.

26 जानेवारी, 1978 रोजी रोजगार हमीचा कायदा मंजर करण्या आला व योजनेस कायदयाचे स्वरूप प्राप्त झाले. मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता आज राज्यातील उर्वरीत 35 जिल्हयांमध्ये साडेतिनशेहुन अधिक तालुक्यात ही योजना राबविली जात आहे.

✭ रोजगार हमी योजनेची वैशिष्ट्ये -

1. मजुरांना आठ किलोमीटरच्या परिसरातच काम उपलब्ध करून दिली जाते. तथापि, अपरिहार्य परिस्थीतीत मजुरांना आठ किलोमीटरच्या परिसराबाहेर काम करणे भाग पडल्यास शिबिराची व्यवस्था केली जाते. शिबिरात प्रथमोपचार, इतर वैद्यकीय मदत, स्वस्त धान्य दुकान, राहण्यासाठी झोपड्या, पिण्याचे पाणी, स्त्री-पुरूषांना स्वतंत्र स्वच्छतागृहे आदी व्यवस्था करणे अत्यावश्यक असते.
2. शारीरिक श्रमाची कामे करणे अकुशल मजुरांचाच मुख्यत्वे विचार केला असल्याने या योजनेखालील कामे श्रमप्रधानच असावी लागतात.
3. या योजनेची आखणी करणे, नियोजन करणे व त्यामध्ये सुसुत्रता राखणे ही कामे जिल्हाधिकारी या उच्च अधिकाऱ्यावर सोपवलि आहेत.
4. खेडेगाव व 'क' वर्ग नगरपरिषदा यांमधील अकुशल श्रमिक कामगारांस रोजगाराची हमी या योजनेने दिलेली आहे.
5. अवजारांची तरतुद शासनामार्फत केली जाते.
6. मजुरी दर आठवड्याला दिली जाते.
7. या योजनेखाली जरी 18 वर्षां वयांवरील प्रौढ अकुषल मजुरांस रोजगारास हमी दिली असली तरी अपवादात्मक परिस्थीत 15 ते 18 वयोगटातील व्यक्तीसही काम पुरविले जाते.

8. या योजनेखाली काम पुरविताना शेतीच्या कामावर विपरीत परिनाम होणार नाही याची दक्षता घेतली जाते.

9. जेथे योजनांतर्गत इतर व योजनेत कामे उपलब्ध असतील तेथे ही योजना राबविली जात नाही

10. नोंदणी अधिकाऱ्याकडे नाव नोंदविल्यावर 15 दिवसांच्या आत संबंधीतांस काम पुरविणे आवश्यक असते. जर शासन अशा संबंधीत व्यक्तीस 15 दिवसांच्या आत संबंधितांस काम पुरविणे आवश्यक असते. आणि नपुरविल्यास ती व्यक्ती रोजगार हमी योजना फंडातुन दरडोई, दरदिवस रूपये 2/- प्रमाणे बेरोजगार भत्ता मिळविण्यास पात्र ठरतो.

11. खड्डे भरणे, पाझर तलावांची कामे यांव्यतिरिक्त कामे शासनामार्फत केली जातात. ही कामे ठेकेदारांना देण्यात येत नाहील.

★ या योजनेखाली घेण्यात येणारी कामे -

लघुपाटबंधारे पाझर तलाव, सामुहिक विहीरी खोदणे; मृदसंधारण व भु-विकास जसे - नालावंडिंग, टेरेसिंग, नाला खोदने, गाळ काढणे इत्यादी; खड्डे खणणे व वृक्षारोपण; खार जमिनीचा विकास; पाण्याचे पाट, चर, छोटे कालवे, पाण्याचा निचरा होण्यासाठी गटारे, डोंगराळ भागात रस्ते बांधणी व रस्तेविस; पुरनियंत्रणाची कामे; 'क' वर्ग नगर-परिषदा क्षेत्रात सार्वजनिक पाणीपुरवठा, सार्वजनिक सांडपाणी निचराव्यवस्था इत्यादींशी संबंधित कामे.

* योजनेसाठी पैशाची तरतुद -

या योजनेसाठी लागणारा पैसा ओलिताखालिल जमीन, उद्योगधंदे, नागरी स्थावर मिळकत यांवरील खासकर; तसेच व्यवसाय कर; विक्रीकरावरील सरचार्ज, मोटार वाहन करावरील सरचार्ज इत्यादी मार्गांनी उभा केला जातो.

केंद्र सरकारने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू करून एक प्रकारे महाराष्ट्र राज्याच्या कार्याचा गौरव केला आहे.

---XOX---XOX---XOX---

colors

२) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनीयम योजना.

1. महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजनेस आदर्श मानुन त्या धर्तिवर केंद्राने ही राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेची आखणी केली. केंद्र शासनाने संमत केलेल्या राष्ट्रीय ग्रामीन रोजगार हमी अधिनीयम 2005 ची अंमलबजावनी 2 फेब्रुवारी, 2006 पासुन देशातील निवडक दोनशे जिल्ह्यांत सुरू करण्यात आली.

2. सुरूवातीस या दोनशे जिल्ह्यांत महाराष्ट्रातील नंदुरबार, धुळे, अहमदनगर, औरंगाबाद, नांदेड, हिंगोली, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, चंद्रपुर, गोंदीय, गडचिरोलि या बारा जिल्ह्यांचाच फक्त समावेश होता.

3. सन 2007 मध्ये ही योजना राज्यातील ठाणे, उस्मानाबाद, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, आणि वर्धा या आणखी सहा जिल्ह्यांत राबविण्यास सुरवात झाली. आता बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील सर्व जिल्ह्यांत ही योजना राबिवली जात आहे.

4. राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबातील एका व्यक्तीस वर्षातील किमान शंभर दिवस रोजगार मिळेल याची हमी देण्यात आली आहे.

colors

5. ग्रामीण भागातील रोजगार मागणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीस रोजगार पुरविला न आल्यास अशा व्यक्तीस रोजगार भत्ता पुरविण्याची तरतुद या कायद्यात आहे.
6. पुढील काळात राष्ट्रीय ग्रामीण योजनेचे नामकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना अधिनीयम योजना असे करण्यात आले.

★ राज्यातील स्वरूप

राज्य शासनाच्या वतीने सन 1972 पासुन चालविली जाणारी रोजगार हमी योजना व संपुर्ण देशात राबविली जाणारी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना या दोन योजना राज्यात एकत्रित राबविल्या जात आहेत.

राज्यातील येकत्रित ग्रामीण रोजगार हमी योजनेने आर्थिक वर्षात प्रति कुटुंबास 365 दिवस रोजगार पुरविण्याची हमी दिली आहे. त्यापैकी शंभर दिवसापर्यंतच्या रोजगार महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमार्फत देण्यात येतो. शंभर दिवसांपेक्षा अधिक दिवसांच्या रोजगार निर्मितीवर होणारा खर्च राज्य शासन रोजगार हमी योजनेतुन करते. राज्यातिल एकत्रीत स्वरूपाच्या रोजगार हमी योजनेचा नामनिर्देश महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना असाही केला जातो.

3) अवर्षणप्रवण क्षेत्रविकास कार्यक्रम.

अवर्षणग्रस्त भागांना यशस्वीपणे दुष्काळाशी मुकाबला करता यावा, या दृष्टीने ही योजना राज्यात 1973-75 पासुन लागु करण्यात आली. राज्यातील 15 जिल्ह्यांतील 78 तालुक्यांतील जवळजवळ 5,630 खेड्यांना नेहमी दुष्काळाशी सामना द्यावा लागतो.

पावसाची अनियमितता, पावसाचे कमी प्रमाण व जमिनीतील पाणी कमी होणे यांचे मुख्य कारण मोठ्या प्रमाणावरील निर्वनीकरण आहे, हे लक्षात घेऊन वनीकरणावर भर देण्यात येत आहे.

या कार्यक्रमांतर्गत मृद्संधारण, जलसंधारण, दुग्धविकास, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय या व्यवसायांच्या योजनांबरोबरच लघुपाटबंधारे योजनाही हाती घेतल्या जातात.

colors

४) आदिवासी क्षेत्र उपयोजना

वर्गीकृत जाति-जमातींच्या विकास कार्यक्रमावर शासन विशेष लक्ष देत आहे. परिस्थितीच्या प्रतिकुलतेमुळे प्रगतीच्या शर्यतीत मागे पडलेल्या वर्गाच्या प्रगतीस सहाय्य करणे हेच यामागील उद्दीष्ट्ये आहे.

महाराष्ट्रात भिल्ल, कातकरी, ठाकर, महादेव कोळी, वारली, गोंड, माडिया-गोंड इत्यादी आदिवासी जमाती प्रामुख्याने नाशिक, पालघर, धुळे, भंडारा, रायगड, अमरावती, नंदुरबार, गडचिरोळी, चंद्रपुर, गोंदिया या भागांत वस्ती करून आहेत.

या योजनेंतर्गत आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासास प्राधान्य देण्यात येत आहे.

★ योजनेची उद्दीष्ट्ये -

आदिवासींना शिक्षण देण्याच्या कार्यक्रमावर भर देणे व आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.

आदिवासी विभागात व जेथे आदिवासी ५०% हुन अधिक आहेत, अशा भागात दळणवळणाच्या व रस्त्यांच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.

आदिवासींकडुन केले जाणारे व्यवसाय जसे- शेती, फळे गोळा करणे, मध गोळा करणे पशुसंवर्धन, कुटुरोदयोग यांमधील उत्पन्न वाढविणे व त्यासाठी आवश्यक त्या सोयीसुविधा उपलब्ध करून देणे.

सधन व संघटीत वर्गाकडुन जसे- सावकार व्यापारी ठेकेदार वनरक्षक इत्यादींकडुन आदिवासींची होणारी पिळवणुक थांबविणे.

वरील उद्दीष्ट्यांच्या पुर्ततेसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली असुन या महामंडळा-तर्फे आदिवासींच्या शेतीमालाची व फळे मध यांसारख्या अन्य उत्पादनांची विक्री करणे ठेकेदारांचा मधला वर्ग नाहिसा होणे, व आदिवासींची पिळवणुक थांबावी म्हणुन शासन व आदिवासी तसेच उपभोक्ते व आदिवासी यांमध्ये मध्यस्थ म्हणुन काम करणे, लघुउद्योगांना व कुटीरोद्योगांना आर्थिक सहाय्य करणे व उत्तेजन देणे इत्यादी कामे केली जातात.

5) पश्चिम घाटाच्या एकात्मिक विकासाची योजना.

महाराष्ट्राव्यतिरिक्त तमिळनाडु, गोवा, केरळ व कर्नाटक ही चार राज्येही या योजनेत सहभागी आहेत. या योजनेअन्वये पश्चिम घाटाच्या भौगोलिक विभागात मोडणाऱ्या रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, ठाणे, पालघर, अहमदनगर, पुणे, नाशिक, धुळे, सातारा व सांगली या जिल्ह्यांमधिल काही निवडक तालुक्यांना लाभ मिळतो. हा कार्यक्रम 1974-75 पासुन राज्यात अमलात आणला गेला आहे.

colors

6) सामाजिक वनीकरण

जनावरांसाठी चारा तसेच जळणासाठी, इमारतींसाठी लाकुड व ते मिळविण्यासाठी प्रचंड वृक्षतोड, नागरी वसाहतीचे व शेतीचे होणारे आक्रमण, यामुळे होणारे आक्रमण यामुळे मृदा अवनतीचे संकट अधिकच गंभिर स्वरूप धारण करते.

या प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी राज्य शासनाने सामाजिक वनीकरणाचे कार्यक्रम हाती घेतला असुन या कार्यक्रमांतर्गत सध्याच्या वनांचा प्रकर्षित वापर, वन खात्यांच्या ताब्यात नसलेल्या जमिनींवर तसेच पडिक जमिनी खाजगी जागा या ठिकाणी झाडे लावणे; रस्ते कालवे व लोहमार्ग यांच्या दुतर्फा झाडे लावणे इत्यादी कार्यक्रमांचा समावेश आहे.

7) कापुस एकाधिकार खरेदी योजना

महाराष्ट्र कच्चा कापुस अधिनियम 1971 अन्वये महाराष्ट्रात कापुस एकाधिकार खरेदी योजना सुरू करण्यात आलि

* उद्देश -
  1) कापुस-उत्पादकांना किफायतशीर भाव मिळावा.
  2) व्यापारी व दलालांची मक्तेदारी नाहिशी व्हावी.

* योजनेची माहिती -

उत्पादकांनी कापुस दिल्यानंतर त्यांना हमी किंमत देण्यात येते.

विक्रीनंतर नफा झाल्यास हमी किमतीच्या 75 टक्के रक्कम उत्पादकांना बोनस म्हणुन दिली जाते.

* कापुस समन्वय पद्धती समीती.

संबंधीत अधिनीयमाखाली कापुस समन्वय पद्धती समिती स्थापन करण्यात आलि आहे. ही समिती कापसाच्या विक्रीसंबधी मार्गदर्शन करते.

colors

४) संजय गांधी निराधार अनुदान योजना

२ ऑक्टोबर, १९८० रोजी ही योजना राज्यात सुरू करण्यात आली.

★ उद्देश -

वृद्धत्व, अपंगत्व किंवा असाध्य आजार यांमुळे स्वतःच्या उदरनिर्वाह करू न शकणाऱ्या निराधारांना व विधवा निराधारांना आर्थिक सहाय्य देणे.

★ योजनेची माहिती

या योजनेद्वारे खालिल व्यक्तींना सहाय्य मिळते -

1) 65 वर्षाहुन अधिक वयाने वृद्ध व निराधार पुरूष

2) 60 वर्षाहुन अधिक वयाच्या वृद्ध व निराधार स्त्रिया.

3) अपंगत्व व असाध्य आजार यांमुळे स्वतःचा चरितार्थ चालविण्यास असमर्थ असल्याला व्यक्ती.

4) आर्थिकदृष्ट्या निराधार व 10 वर्षापेक्षा कमी वय असलेली मुले असलेल्या स्वतःचा व मुलीचा चरीतार्थ चालविण्यास असलेल्या असमर्थ महिला.

5) आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या विधवांसह, घटस्फोटीत परंतु पोटगी न मिळालेल्या निराधार महिला यांनासुद्धा ही योजना लागु होते. या योजनेसाठी पात्र ठरणाऱ्यांमधुन शेतमजुर महिला हा प्रवर्ग आता वगळण्यात आला आहे.

6) तृतीयपंथी व परित्यक्ता या प्रवर्गाचा या योजनेत लाभार्थी म्हणुन नव्याने समावेश करण्यात आला आहे.

7) लाभार्थ्यांची मुले 25 वर्षांची होईपर्यंत किंवा त्यांना नोकरी मिळेपर्यंत (त्यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत) लाभार्थ्यास या योजनेचा लाभ मिळणार आहे.

8) ज्या लाभार्थींना फक्त मुलीच असतील अशा लाभार्थ्यांच्या बाबतीत मुलींचे वय 25 वर्षे झाले अथवा त्यांना नोकरी लागली किंवा त्यांचे लग्न झाले तरीसुद्धा या योजनेचा लाभ चालुच राहील.

★ अटी -

1) संबंधीत व्यक्ती कोणत्याही धर्मदाय अथवा शासकीय संस्थेत राहणारी नसावी.

2) संबंधित व्यक्ती भिकारी, वा साधु किंवा संन्यासी नसावी.

3) संबंधीत व्यक्तीचे महाराष्ट्रात किमान 15 वर्षे वास्तव्य असावे.

७) आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या व्यक्तींच्या मुलांना फी माफी

आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या पालकांच्या पाल्यांनी फी माफिची सवलत देण्याची योजना राज्यात १९५९ पासुन राबविण्यात येत आहे. सुरुवातीस आर्थिक रूपये ९००/- पेक्षा कमी उत्पन्न असनाऱ्या मुलांना या योजनेचा लाभ होत होता. सन १९९२-९३ मध्ये उत्पन्नाची मर्यादा ही वार्षिक रूपये 15,000/- रूपयापर्यंत वाढविण्यात आलि होती. ही उत्पन्नाची मर्यादा वाढवित वाढवित महाराष्ट्र शासनाने आता 2012-13 पासुन वार्षिक रूपये 1,00,000/- पेक्षा कमी उत्पन्न असनाऱ्यांपर्यंत ती पोहचविली आहे.

या शैक्षणिक सवलतिचा फायदा संबंधित कुटुंबातील विहीत तारखेनंतर जन्मलेल्या तिसऱ्या व त्या नंतरच्या मुलांना मिळत नाही.

संबंधीत पालक कमित कमी 15 वर्षे महाराष्ट्र राज्याचे रहिवाशी असने गरजेचे आहे.

१०) मुलिंना मोफत शिक्षण

महाराष्ट्रात १९८३-८४ या शैक्षणिक वर्षापासुन मुलिंना इयत्ता दहावीपर्यंत मोफत शिक्षण देण्याचा कार्यक्रम अमलात आनला गेला. आता या योजनेत सुधारणा करून मुलींना बारावी पर्यंतचे शिक्षण मोफत दीले जात आहे.

या सवलतींचा फायदा संबंधीत कुटुंबातील विहित तारखेनंतर जन्मलेल्या तिसऱ्या किंवा नंतरच्या अपत्यास (मुलीस) मिळणार नाही.

संबंधित मुलिचे वय व मुलीचे वय कमीत कमी १८ वर्षे व महाराष्ट्र राज्याचे रहिवासी असने आवश्यक आहे.

११) अहिल्याबाई होळकर योजना

स्त्री-शिक्षणास उत्तेजन व विशेष चालना देण्याच्या योजनेचा एक भाग म्हणुन १९९६-९७ पासुन राज्यात उपयोक्त योजना राबविली जात आहे. या योजनेअन्वये ग्रामीन भागातील पाचवि ते दहाविमधिल मुलिंना त्यांच्या गावात माध्यमीक शाळा उपलब्ध नसेल तर दुसऱ्या गावातील माध्यमीक शाळेत शिकण्यासाठी राज्य परिवहन मंडळाच्या बसमधुन मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे.

12) मुलींना उपस्थिती भत्ता

उपरोक्त महत्वपूर्ण योजना वा कार्यक्रमां-
-व्यतिरिक्त अनुसुचित जाती-जमाती, भटक्या व विमुक्त
जाती-जमाती यांमधील, तसेच दारिद्र्यरेषेखालील
कुटुंबातील मुलींकरीता त्यांना शाळेत जाण्यास
उत्तेजन मिळावे यासाठी जानेवारी, 1992 पासुन एक
प्रोत्साहन योजना कार्यान्वीत करण्यात आली आहे.
या योजनेनुसार शैक्षणिक वर्षात शालेय कामकाजाच्या
एकुण दिवसांपैकी किमान 166 दिवस प्राथमिक शाळेत
उपस्थित राहणाऱ्या मुलिंच्या पालकास प्रत्येक दिवस
एक रुपया याप्रमाणे आणि जास्तीत जास्त रुपये
220/- इतकी प्रोत्साहन रक्कम देता येते. या योजनेचा
लाभ मिळण्यासाठी पालकांची वार्षिक उत्पन्न मर्यादा
ग्रामिण भागात रुपये 10,000/- व शहरी भागात
रुपये 11,850/- इतकी आहे.

13) माहेर योजना

शासकीय संस्थामध्ये येणाऱ्या निराधार
स्त्रियांना या योजनेअंतर्गत शासकीय संस्थेत आधार
दिला जातो. एक वर्षाकरीता दर महा रुपये 250/- रोख
देण्यात येतात. मुलांसह अशा संस्थांकडे संपर्क साधणाऱ्या
महिलांना दोन मुलांना अनुक्रमे 150/- प्रतिमाह व रुपये 100/-
प्रतिमाह दिले जातात.

colors

१५) आदिवासी क्षेत्रात एकाधिकार खरेदी योजना

सन १९७६ च्या कायद्यान्वये आदिवासी क्षेत्रात एकाधिकार खरेदी योजना सुरू करण्यात आली आहे.

★ उद्देश -

१) आदिवासींची आर्थिक क्षमता सुधारणे व त्यांच्या आर्थिक विकास घडवुन आनने.
२) आदिवासींनी निर्माण केलेल्या अथवा गोळा केलेल्या मालास रास्त भाव मिळवुन देणे.
३) व्यापारी व दलाल यांच्यामार्फत होणारी आदिवासींची पिळवणुक थांबवणे.

★ महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी महामंडळ

विशिष्ट आदिवासी क्षेत्रातील विशिष्ट उत्पादनाची खरेदी-विक्री करण्याचे अधिकार या महामंडळास दिले आहेत. हे महामंडळ आदिवासींकडुन अन्नधान्य कडधान्य, तेलबिया, डींक, मोहाची फुले हिरडा मध यांसारखी उत्पादने खरेदी करते. ही योजना आतापर्यंत यशस्वीरित्या राबविली गेली असुन देशातील ही एक आदर्श व कौतुकास्पद अशी योजना ठरली आहे.

colors

15) एकात्मिक बालविकास सेवा

केंद्र शासनाने पुरस्कृत केलेला हा कार्यक्रम 1975-76 वर्षापासुन राज्यामध्ये राबवला जात आहे.

★ कार्यक्रमाची उद्दीष्ट्ये -

1) ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शालेय-पुर्व भागातील बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक सेवा पुरविणे
2) सहा वर्षापेक्षा कमी वयाची बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा मातांचे आरोग्य व पोशनस्थिती सुधारणे.
3) दुर्गम व संवेदन भागातील कुपोषणाची परिस्थीती नियंत्रीत करून अर्भक दर कमी करणे.
4) बालकांच्या योग्य मानसीक, शारीरीक व सामाजिक विकासासाठी पायाभरणी करणे.
5) बालकांच्या आरोग्य व पोषणविषयक गरजा भागविण्याची मातांची क्षमता वृद्धिंगत करण्यासाठी त्यांना योग्य आरोग्य-पोषणासंबंधी शिक्षण देणे.

या योजनेअंतर्गत शालेयपुर्व बालके, गर्भवती स्त्रीया व स्तनदा माता यांना लसिकरण, पुरक पोषण आहार, आरोग्य तपासनी, संदर्भ सेवा, पोषन व आरोग्य शिक्षण व शालेयपुर्व शिक्षण अशया मुलभुत सेवा पुरविल्या जातात.

colors

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेमार्फत राज्यात राबविल्या जाणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत योजना खालिलप्रमाणे आहे.

राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींचे सक्षमीकरण (सबला) : ही योजना सन 2011 पासुन किशोरवयीन मुलींच्या (11 ते 18 वर्षे वयोगटातील मुलींना पुरक पोषण आहार, लोहयुक्त गोळ्या व जंतनाशक गोळ्या आणि नियमित आरोग्य तपासण्या पुरविल्या जाणाऱ्या या मुलिंना आरोग्य स्वच्छता पोषण कुटुंब कल्याण, गृहव्यवस्थापण, बालसंगोपन, वैयक्तीक व परिसर स्वच्छता गृह कौशल्ये व व्यावसायिक कौशल्ये या बाबींचे प्रशिक्षण देखिल दिले जाते.

इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना : गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांचे आरोग्य व पोषणाच्या दर्जा सुधारावा या उद्देशाने ही योजना भंडारा व अमरावती या दोन जिल्ह्यांमध्ये सन 2011 पासुन प्रायोगिक तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे.

colors

16) राष्ट्रीय कीटकजन्य रोगनियंत्रण कार्यक्रम

1) हिवताप, हत्तीरोग, मेंदुज्वर, चिकन गुनिया, डेंग्यु, चंडीपुरा इत्यादी रोगांच्या प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी देशात व राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रणाचा कार्यक्रम राबविला जात आहे.

2) किटकजन्य राज्यात हिवतापाच्या खालोखाल अधिक संख्या हत्तीरोगाने बाधित रूग्णांची असते.

3) हत्तीरोग हा डासांपासुन उद्भवणारा रोग किनारपट्टीलगतच्या जिल्ह्यांमध्ये तसेच जेथे सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था नाही अशा मोठ्या शहरांचा उपनगरात आढळतो. महाराष्ट्रात या रोगाचे प्रमाण नागपुर, चंद्रपुर, भंडारा, वर्धा, गडचिरोली, नांदेड, यवतमाळ, ठाणे, पालघर व सोलापुर या जिल्ह्यांत तुलनात्मकदृष्ट्या बरेच आहे.

4) राज्यात नागपुर, चंद्रपुर, वर्धा, भंडारा, ठाणे, गडचिरोली आदी ठिकाणी मिळुन एकुण 15 राष्ट्रीय हत्तीरोग पथके, 6 हत्तीरोग-सर्वेक्षण पथके, 7 शस्त्र चिकीत्सालये, 3 शोध आणि उपचार पथके काम करीत असुन वर्धा येथे एक हत्तीरोग-संशोधनकेंद्र कार्यरत आहे.

१७) कुष्ठरोगनिमूलन

हा 100 टक्के केंद्रपुरस्कृत कार्यक्रम असुन प्राथमीक अवस्थेतील कुष्ठरोगी शोधुन काढणे, त्यांच्यावर नियमित औषधोपचार करणे इत्यादी कामे या कार्यक्रमांतर्गत केली जातात.

या क्षेत्रात स्वयंसेवी संघटनांनी केलेले कार्य अभिमानास्पद व अनुकरणीय आहेत. महाराष्ट्रात बाबा आमटे, शिवाजिराव पटवर्धन यांसारख्या समाजसेवकांनी या आजारावर केलेले कार्य अभीमानास्पद आहे.

याशिवाय कर्करोग नियंत्रण गलगंड-नियंत्रण व क्षय नियंत्रण हे 100 टक्के केंद्र-पुरस्कृत कार्यक्रम राज्यात राबविले जात आहेत. गलगंड हा आजार आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होत असल्याने मिठामधुन आयोडिन पुरविण्याचा निर्णय घेतला गेला आहे. मलेरिया पटकी व गुजरोग नियंत्रणाच्या क्षेत्रांतील राज्याचे कार्यही स्पृहणिय आहे.

colors

14) महात्मा जोतीबा फुले जीवनदायी आरोग्य योजना.

राजीव गांधी जीवनदायी योजनेची मुदत 1 ऑक्टोबर 2016 रोजी संपली. त्या पार्श्वभुमिवर महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या 125 व्या स्मृती वर्षानिमित्त एक नवी विमा आधारीत आरोग्य योजना या नावाने 1 एप्रिल 2017 पासुन संपुर्ण राज्यात लागु केली गेलेली आहे.

राज्यातील एक लाख रूपयापर्यंत उत्पन्न असनाऱ्या कुटुंबाना गंभीर व खर्चीक आजारावरील मोफत उपचारासाठी विमा कंपनीच्या सहाय्याने ही सुधारीत योजना राबविण्यात येणार आहे. या योजनेंतर्गत राज्यातील 2 कोटी 20 लाख दारिद्ररेषे खालिल केशरी शिधापत्रिका धारक कुटुंबांचा तसेच शासकिय आश्रमशाळा अनाथालय व वृद्धाश्रम पत्रकार व शेतकरी आत्महत्याग्रस्त 14 जिल्ह्यांतील शुभ्र शिधापत्रिकाधारक शेतकरी कुटुंबे व घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

योजनेंतर्गत समाविष्ठ उपचार पद्धतींकरील उपचारासाठी कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्यांसाठी वार्षिक विमा संरक्षण रक्कम प्रतिवर्ष प्रतिकुटुंब दीड लाख रूपयांवरून दोन लाख रूपये येवढी करण्यात आली आहे.

१९) जननी सुरक्षा योजना

जननी सुरक्षा योजना ही 100 टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असुन तिचा उद्देश राज्यातील ग्रामीन व नागरी भागातील आरोग्य संस्थामध्ये प्रसुतील प्रोत्साहन देऊन दारिद्रयरेषेखाली, अनुसुचित जमातिच्या कुटुंबातील माता व बालमृत्यु प्रमाण कमी करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत आरोग्य संस्थामध्ये प्रसुती झाल्यानंतर सात दिवसांच्या आत शहरी भागात प्रति लाभार्थी रु. 600 व ग्रामीण भागात प्रति लाभार्थी रु 700 दिले जातात, तर कुशल दाईच्या मदतीने घरी प्रसुत होणाऱ्या फक्त दारीद्ररेषेखालील कुटुंबातील लाभार्थ्यास रु. 500 दिले जातात. सिझेरियनद्वारे प्रसुती झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या खर्चापोटी प्रतिपुर्ती रु 1,500 दिले जातात.

colors

२०) आदिवासी विभागातील आरोग्य सेवा

निकृष्ट राहनिमान आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक मागासलेपणा व निकृष्ट पोषण यांमुळे आदिवासी विभागातील आरोग्याचा प्रश्न तुलनेने अधिक गंभीर आहे. रक्तक्षय, जंत, त्वचारोग, सांसर्गिक रोग आदिंचे आदिवासींमधील प्रमाण तुलनेने खूपच कमी आहे.

आदिवासींच्या विविध आरोग्य सेवा योजना राबविली जात आहे. आदिवासींना आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी 1976 पासुन आदिवासी उपयोजनेंतर्गत येणाऱ्या १८ जिल्ह्यांत आदिवासींसाठी विशेष आरोग्य सेवा योजना राबवली जात आहे. रक्तक्षय, जंत, त्वचारोग यांवर उपचार केला जातो. राज्यात आदिवासी विभागात दर २० हजार लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे. तर बिगर आदिवासी विभागात दर ३० हजार लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे. यावरून आदिवासींच्या आरोग्यविषयक बाबींवर किती प्रकर्षाने लक्ष केंद्रित केले जात आहे, हे स्पष्ट होते.

21) कुटुंबकल्याण योजना

सन 2011 च्या जनगणनेच्या प्राथमिक निष्कर्षानुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या 11 कोटी 23 लाख 74 हजार इतकी असुन महाराष्ट्रात प्रति चौ.कि.मी. क्षेत्रात 365 लोक दाटीवाटीने राहतात. 2001 ते 2011 या दशकात या राज्यात 1 कोटी 55 लाख इतकी म्हणजे जवळजवळ ऑस्ट्रेलियाच्या लोकसंख्येइतकी लोकसंख्यावाढ झाली आहे. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2017-18 अनुसार सन 2016 मध्ये भारतातील जन्म प्रमाण हजारी 20.4 इतके तर मृत्युप्रमाण हजारी 6.4 इतके होते. याच माहितीनुसार देशातील जननदर प्रत्येक स्त्रीमागे 2.3 इतके होते. याच माहितीनुसार अर्भकमृत्युदर हजार सजिव जन्मांमागे 34 इतका होता.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2017-18 नुसार सन 2016 मध्ये राज्यातील जन्मदर हजारी 15.9 इतका, मृत्युदर हजारी 5.9 इतका तर अर्भकमृत्युदर हजार सजीव जन्मामागे 19 इतका होता. राज्यातील जननदर (जननक्षम वयोगटातील स्त्रीमागे) 1.8 इतका आहे. एवम्, थोड्याफार फरकाने लोकसंख्या वाढीच्या बाबतीत देशान्ची व राज्यान्ची स्थिती साधारणत: सारखीच आहे तात्पर्य - देशाला व राज्याला लोकसंख्या वाढीचे दुष्परिणाम सारखेच भोगावे लागतात.

सध्याच्या गतीने लोकसंख्येत अशीच वाढ होत राहील्यास ते राष्ट्राच्या व पर्यायाने राज्याच्याही आर्थीक, सामाजिक व आरोग्य विषयक प्रगतीस हानिकारक ठरणार आहे व विकासाचे सर्व प्रयत्न फोल होणार आहेत, हे लक्षात घेता विकासाचे इतर ही बाब लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने पुरस्कृत केलेल्या कुटुंबकल्याण कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात हिरीरीने राबविला जात आहे. १९६६ मध्ये राज्यात या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदांकडे सोपविली गेली.

हा कार्यक्रम राबवितांना कुटुंबनियोजनाबरोबरचे माता व बाल संगोपन; मुलांना ट्रिपल पोली वैगेरे डोस देणे; बि.सी.जी.ची लस टोचणे; प्रसुतिपुर्व धनुर्वाताची लस टोचणे; माता व अर्भकांचे मृत्यूचे प्रमाण कमी होण्यासाठी इतर उपाययोजना करणे इत्यादी कुटुंबकल्याणाच्या बाबींवरही विशेष लक्ष देण्यात येते.

लोकसंख्यावाढीचे प्रमाण प्रतिवर्षि ०.१ टक्क्यावर महाराष्ट्राने आणण्याचे ध्येय असुन ते अद्याप साध्य व्हायचे आहे. तथापि शासन त्या दृष्टीने निर्धाराने पावल टाकत आहे.

सन २००० मध्ये राज्य शासनाने आपले नाव लोकसंख्याविषयक धोरण जाहिर केले. या धोरणानुसार २००५ पर्यंत जननदर २.१ वर आणणे, दरहजारी जन्मप्रमाण १४ वर आनणे, दर हजारी -

- जन्मप्रमाण 18 वर आणणे, दरहजार सजीव जन्मामागील बालमृत्युदर 45 आणणे उद्दीष्टीत आणणे. 2021 या वर्षापर्यंत लोकसंख्या स्थिर करणे हे या धोरणाचे दिर्घकालीन उद्दीष्टे आहे.

कुटुंबनियोजनाच्या या कार्यास उत्तेजन व उपेक्षित उद्दीष्टे अल्पावधित साध्य करणे सुलभ व्हावे या दृष्टीकोणातुन राज्यातील जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांनाही प्रत्येक कुटुंब-नियोजन शस्त्रक्रियेमागे 10/- देण्यात येतात. शासनाकडुन मिळणाऱ्या या रकमेतील किमान 30 टक्के रकमेचा विनियोग जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका अधिकाऱ्यांना कुटुंब नियोजन व माता-बाल आरोग्य या क्षेत्रात केलेल्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल पारितोषिके देण्यासाठी करण्यात यावा, असे अपेक्षित आहे.

महाराष्ट्र शासन केवळ येवढ्यावरच थांबलेले नसुन कुटुंबकल्याणाच्या दृष्टीने व बाल मृत्युदर कमी व्हावेत, स्त्रियांना प्रसुतीकाळात धनुर्वातासारखे विकार उदभवु नयेत यासाठी ग्रामीण भागातील बाळंतपण करणाऱ्या बायांना प्रसुती कार्याचे शास्त्रीय शिक्षण देण्यात येत असुन प्रत्येक गावात येक सुईन हे उद्दीष्ट राज्याने जवळजवळ साध्य केले आहे. महाराष्ट्रातील स्वयमसेवी संघटनांही शासनास कुटुंबकल्याण कार्यात सर्वतोपरी सहकार्य करीत आहेत. या कार्यक्रमामधील समाजाचे सहकार्य वाढावे या दृष्टीने महागाव योजना सुरू केल्या.

colors

२२) डॉ. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

अनुसुचित क्षेत्रातील गरोदर स्त्रिया आणि स्तनदा मातांच्या आहारातील उष्मांक आणि प्रथिनांमध्ये वाढ करण्याबरोबरच जन्माला येणाऱ्या सुदृढ बालकांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी सहा महिने कालावधीसाठी एक वेळचा चौरस आहार देण्यासाठी भारतरत्न डॉ.ए.पि.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना सुरू करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे.

अनुसुचित क्षेत्रिय अंगणवाडी कक्षेत येणाऱ्या सर्व गरोदर स्त्रियां आणि स्तनदा मातांना या योजनेनुसार एकुण सहा महिन्याच्या कालावधी-साठी एक वेळेचा चौरस आहार मिळणार आहे.

उष्मांक व प्रथिनांच्या कमतरतेमुळे कमी वजनाची बालके जन्माला येण्याचे प्रमाण या योजनेमुळे कमी वजनाची बालके जन्माला येण्याचे प्रमाण या योजनेमुळे कमी होण्यास मदत होणार आहे.

अनुसुचित क्षेत्रामधिल सुमारे १ लाख ४७ हजार ऐवढ्या गरोदर स्त्रीया व स्तनदा मातांना या योजनेचा दरवर्षि लाभ मिळणार आहे.-

गरोदर स्त्रियांना शेवटच्या तिमाहीत तर स्तनदा मातांना प्रसुती नंतर तीन महिन्यांच्या कालावधिसाठी या योजनेचा लाभ देण्यात येणार आहे.

ही योजना राज्यातील 16 आदिवासी जिल्ह्यातील 85 एकत्मिक बाल विकास प्रकल्पांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येणार आहे.

योजनेअंतर्गत देण्यात येणाऱ्या आहाराच्या दर्जा, किंमत आणि पोषण मुल्ये ठरविण्यात आली असुन चौरस आहाराचा खर्च सरासरी प्रति लाभार्थी 22 रूपये एवढा निच्छित करण्यात आलि आहे.

या योजनेतर्गत देण्यात येणाऱ्या एक वेळच्या पुर्ण आहारामध्ये चपाथी अथवा भाकरी, भात, कडधान्ये-डाळ, सोया दुध (साखरेसह) शेंगदाना लाडु, (साखरेसह) अंडी अथवा केळी अथवा नाचणी हलवा, फळे हिरव्या पालेभाज्या, खाद्यतेल, गुळ अथवा साखर, आयोडीनयुक्त मिठ मसाला इत्यादींचा समावेश असेल. तसेच हा आहार खरेदी करण्यासाठी एका अंगनवाडीसाठी एक अशी चार सदस्यीय आहार समीति नियुक्त करण्यात येईल. या समीतीला आहार घटक खरेदी करण्याचे अधिकार असेल.

ही योजना यशस्वीरीत्या राबविण्यासाठी अंगणवाडी सेविका व अंगणवाडी मदतनीस यांना नियमीत मिळणाऱ्या मानधनाव्यतीरिक्त या योजनेचा आहार तयार करण्यासाठी प्रतिमाह प्रत्येकी 250 ₹ देण्यात येतील.-

ही योजना आदिवासी विकास विभागाच्या नियंत्रणाखाली व एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेच्या माध्यमातुन राबविण्यात येणार असुन योजनेंतर्गत कामाच्या व फलनिष्पत्तीचा आढावा घेण्यासाठी राज्यस्तरावर आदीवासी विकास विभागाच्या सचिवांच्या आध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय नियंत्रण समिती, जिल्हास्तरावर जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा नियंत्रण व अंमलबजावणी समिती स्थापण करण्यात आली आहे.

तसेच अंगणवाडी पातळीवर महिला सरपंच किंवा ग्रामपंचायत सदस्य (अनुसुचित जमाती) यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा सनियंत्रण व अंमलबजावणी आहार समिती स्थापन करण्यात आली. या योजनेचे वेळोवेळी त्रयस्थ संस्थेमार्फत मुल्यमापण करण्यात येणार आहे.

★ संदर्भ ★

* लेटेस्ट जनरल नॉलेज व चालु घडामोडी

लेखक - व्ही. एस. क्षिरसागर (K'Sagar)

✱ निष्कर्ष ✱

महाराष्ट्र राज्यातील मोठ्या प्रमाणात वाढती लोकसंख्या यामुळे सोयी सुविधांचा असनारा अभाव यामुळे समाजातील दुर्बल व कमकुवत घटकांच्या राहणीमानात सुधारणा करून त्यांना आर्थीक विकासाचा लाभ मिळावा या भुमिकेतुन केले जानारे सामाजिक प्रयत्न म्हणजे समाजकल्यान.

समाजकल्याण ही स्थल काल सापेक्ष संकल्पना आहे यामुळे या विषयीची व्याख्या ठरवितांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पार्श्वभुमी लक्षात घ्यावी लागते. कल्याणकारी योजना तथा समाजातील लोकांचे सेवोचे कार्यक्षेत्र होय. त्या कल्याणकारी योजना समजाऊन सांगुन त्यांना त्यांना त्या योजनांचा लाभदेन व समाजातील गरीबी दुर करून समाजाचा सर्वांगिन विकास साधण्याचे काम या योजनांमार्फत केले जाते परिस्थीतीजन्य व इतर अनिवार्य समस्यांमुळे ज्या विशीष्ट व्यक्ती किंवा समुदायांचा सर्वांगीण विकास होत नाही अशा व्यक्तींना सक्षम बनविण्यासाठी समाजकल्याणाचे उपक्रम गरजेचे ठरतात.

★ ऋणनिर्देश ★

शैक्षणिक जिवनामध्ये शिक्षण घेत असतांना राज्यशास्त्र हा विषय खुप महत्वपुर्ण ठरलो. या विषयाचा प्रकल्प अहवाल सादर करतांना तो प्रकल्प कश्या प्रकारे करावा व कोणत्या पुस्तकांचा उपयोग करावा या सर्व प्रकल्प विषयाची विस्तृत माहिती देणारे व वारंवार आम्हाला राज्यशास्त्र या विषयावर योग्य मार्गदर्शन करणारे डॉ. प्रा. तानाजी पोळ सर यांचा मी शतशः ऋणी आहे.

तसेच वर्गातील माझे मित्र व मैत्रिणी यांचे वेळोवेळी मोलाचे सहकार्य मिळाले याबद्दल मी त्यांचाही आभारी आहे तसेच मला नेहमी लागणारे ग्रंथ, संदर्भ साहित्य पुस्तके सहज उपलब्ध करून देणाऱ्या ग्रंथपालांचाही मी ऋणी आहे. सन 2022-23 या शैक्षणिक वर्षात मी महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाच्या योजनांचे मुल्यमापन या विषयावर प्रकल्प तयार करत असतांना मला ज्या-ज्या व्यक्तींचे मोलाचे सहकार्य लाभले त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

colors

Page No. Date : 11/02/2023

महाविद्यालयाचे नाव :- सोनोपंत दांडेकर

वरिष्ठ महाविद्यालय पालघर

प्रबंध टी.वाय बी.ए राज्यशास्त्र

शैक्षणिक वर्ष :- 2022-23

विषय

स्वयंसेवी संस्था

संशोधक

सोमवंशी नवज्योत रामचंद्र

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. तानाजी पोळ सर

विभाग प्रमुख

राज्यशास्त्र विभाग

Roll No :- 665

19/20

विषय

स्वयंसेवी संस्था

प्रबंध

विषय

स्वयंसेवी संस्था

संशोधक

सोमवंशी नवज्योत रामचंद्र

प्रा. डॉ. तानाजी पोळ सर

यांच्या मार्गदर्शनाखाली

टी. वाय. बी.ए. राज्यशास्त्र

सत्र - सहावे

सोनोपंत दांडेकर वरिष्ठ महाविद्यालय

पालघर 401404

वर्ष - 2022-23

Page No. Date :

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की,

टी. वाय. बी ए भाग- VI सत्र 6 या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून सोमवंशी नवज्योत रामचंद्र हजेरी क्र 665 याने सन 2022-2023 या शैक्षणिक वर्षात प्रबंधाचे नाव स्वयंसेवी संस्था या विषयावर संशोधनकार्य समाधानकारकपने केलेले आहे. त्यासाठी त्याने अनिवार्य असलेले वैयक्तिक मार्गदर्शनही घेतलेले आहे. या संशोधन कार्यात घेतलेल्या संदर्भ साहित्याचा घेतलेले निर्देश या अहवालात केला आहे.

प्रा. डॉ. तानाजी पोळ [मार्गदर्शक]

डॉ. किरण सावे [प्राचार्य]

Page No. Date :

प्रतिज्ञापत्र

मी सोमवंशी नवज्योत रामचंद्र सादर करतो की सोनोपंत दांडेकर कला, वा. श्री आपटे वाणिज्य आणि एम. एच मेहता विज्ञान महाविदयालय, पालघर यांनी आयोजित केलेल्या टी. वाय बी. ए राज्यशास्त्र भाग-VI सत्र-6 या अभ्यास क्रमासाठी संशोधन कार्यक्रमाची प्रस्तुत कार्यवाही मी स्वतः केलेली आहे. असे प्रतिज्ञापूर्वक घोषित करतो.

संशोधकाची सही

नवज्योत रामचंद्र सोमवंशी

colors

Page No.　Date :

विशेष आभार/ ऋणनिर्देश

टी. वाय. बी.ए भाग VI सत्र 6 या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून हा संशोधन प्रबंध सोनोपंत दांडेकर कला. पा. श्री आपटे वाणिज्य आणि एम.एच मेहता विज्ञान महाविद्यालयात सादर करताना मला प्रत्येक व्यक्तीचे सहकार्य लाभले. सर्वप्रथम या प्रबंध लेखनाच्या एकदरीत प्रक्रियेत मला वेळोवेळी आपले अनमोल मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले त्यासाठी मी राज्यशास्त्र विभागप्रमुख प्रा. डॉ. तानाजी पोळ सर यांनी वेळोवेळी केलेल्या मार्गदर्शनासाठी त्यांचे खूप आभार मानते.

संशोधनासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या माझे कुटुंब - माझी आई सौ. नंदा. रामचंद्र सोमवंशी माझे बंधु निखिल रामचंद्र सोमवंशी, माझे मित्र तरुन साही, ग्रंथपाल डॉ. गोडबोले मॅडम आणि स्टाफ तसेच सहकारी प्रमोद शेलार आपण मला मोलाची मदत केली त्याबद्दल मी आपला ऋणी आहे. आपण सर्वांनी केलेल्या सहकार्यामुळे हा प्रबंध पुर्ण होऊ शकला त्यासाठी सर्वांचे खूप-खूप आभार.

नवज्योत रामचंद्र सोमवंशी

[संशोधक]

colors

निवेदन

मी नवज्योत रामचंद्र सोमवंशी राज्यशास्त्र पदव्युत्तर विभाग 2023 चा विदयार्थी प्रतिज्ञापूर्वक असे निवेदन देतो की स्वयंसेवी संस्था हा प्रबंध संपुर्णतः माझी स्वतंत्र निर्मिती आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्था यांचे महत्त्वाचे कार्य व त्यांचे वैशिष्ट्ये आणि समस्या तसेच ग्रामीण भागात स्वयंसेवी संस्थांचे मोलाचे प्रमुख कार्यक्रम हा प्रकल्पाचा विषय विषय निवडला. या पुस्तकातील लेखनाचा आधार व सोशल मिडीया व इंटरनेट माध्यमातुन हा प्रबंध लेखनाकरीता घेतला आहे. त्यांची यादी संदर्भसुचीमध्ये देण्यात आलेली आहे.

नवज्योत रामचंद्र सोमवंशी — [संशोधक]

प्रा. डॉ. तानाजी पोळ — [मार्गदर्शक]

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	पृष्ठ.क्र
	विषयाचे नाव	1
	प्रमाणपत्र	2
	प्रतिज्ञापत्र	3
	ऋणनिर्देशन / विशेष आभार	4
	निवेदन	5
	अनुक्रमणिका	6
	प्रकरण पहिले	7
	प्रस्तावना	8 ते 9
1.1	स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना व त्याचे प्रकार	10 ते 17
1.2	स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	18 ते 23
1.3	स्वयंसेवी संस्थाचा उगम आणि विकास	24 ते 26
1.4	स्वयंसेवी संस्था व त्यांची भूमिका	27 ते 29
	प्रकरण दुसरे	
2.1	स्वयंसेवी संस्थाचे महत्त्व	30 ते 31
2.2	स्वयंसेवी व्यवस्थापनाची तत्वे आणि व्यवहार	32 ते 33
2.3	स्वयंसेवी संस्थाचे कार्यक्रम	34 ते 36
2.4	स्वयंसेवी संस्थाच्या प्रमुख समस्या	37 ते 38
	प्रकरण तिसरे	39
3.1	स्वयंसेवी संस्था आणि लोकसहभाग	40 ते 41

Page No. Date :
colors

Page No. Date :

अ.क्र	तपशील	पृष्ठ.क्र
3.2	व्यावसाइक समाजकार्याची व्याख्या	42 ते 43
3.3	व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये	44 ते 45
	प्रकरण चौथे	46
4.1	समाजकार्याचे टप्पे	47 ते 48
4.2	समाजकार्यांचे तत्वे	49 ते 50
4.3	समाजकार्यांचे क्षेत्र- प्राथमिक आणि दुय्यम. कुटूंब कल्याण, बालकल्याण महिला कल्याण	51 ते 53
	प्रकरण पाचवे	54
5.1	निष्कर्ष	55 ते 57
5.2	संदर्भ सुची	58

colors

प्रकरण पहिले

प्रकरण पहिले - प्रस्तावना

स्वयंसेवी क्षेत्र विविध विचारांनी आणि क्षेत्रान व्यापलेले आहे. स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात विविधता आलेली आहे. स्वातंत्र्योतर काळात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. विविध विचारांची कार्यकर्ती मंडळी आपल्या वैचारिकतेच्या स्वरूपावरून मानव कल्याणाचे कार्य करत असतात. भारतातील बहुसंख्य यशस्वी स्वयंसेवी संस्था किंवा बिगरशासकीय संस्था ग्रामीण विकास क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

भारतातील स्वयंसेवी संस्थाचा विचार करताना स्वयंसेवी संस्थाची पूर्वीची भूमिका आणि आजची भूमिका यात फार मोठे बदल झाले आहेत. संस्थाच्या कार्यक्षेत्रात आणि कार्यपद्धतीत अनेक बदल घडून आले आहेत. ग्रामीण भागातील अनेक समस्या दूर करायला स्वयंसेवी संस्थाचा मोठ्या प्रमाणावर हातभार लागत आहे. स्वयंसेवी संस्थाचे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिने असलेले महत्त्व दिवसेदिवस वाढत आहे. स्वयंसेवी क्षेत्राचा विचार करताना ह्या क्षेत्रातचा विस्तार आज विकसीत राष्ट्रापासुन ते अविकसित राष्ट्रापर्यंत म्हणजेच जगाच्या कानाकोपऱ्यात आला आहे. महाराष्ट्रात सुध्दा स्वयंसेवी क्षेत्र विकासाला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळालेली दिसुन येते. किंबाहुना शासनाच्या अनेक कार्यामध्ये शासनाला पुरक किंवा शासनाची एजन्सी म्हणुन अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहे. या स्वयंसेवी क्षेत्राच्या विकासासाठी मुख्य कारण म्हणजे त्यांचे स्वतंत्र्र व्यवस्थापन होय.

महाराष्ट्रात स्वयंसेवी संस्थाच्या स्वरूपाच्या कार्याला मोठा इतिहास आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात वेगवेगळ्या प्रवाहाच्या माध्यमातुन समाजासाठी काम करण्याची मोठी परपरा महाराष्ट्रात आणि भारतात अस्तित्वात होती. 1980 नंतरच्या काळात स्वयंसेवी संस्थाच्या स्वरूपाचा कार्यात मोठा संख्यात्मक आणि गुणात्मक फरक पडला. या काळातील महत्त्वाच्या बदलापैकी एक म्हणजे आतर-राष्ट्रीय पातळीवर स्वंयसेवी संस्था आंतरराष्ट्रीय संस्था मध्ये स्वयंसेवी संस्थाच्या कामाला मोठ्या प्रमाणात मान्यता मिळाली. या काळातील सर्वात महत्त्वाचा बदल बदल म्हणजे राज्यसंस्थेने स्वयंसेवी क्षेत्राकडे विकासकामातील सहभा-गी या दृष्टिने पाहण्यास सुरूवात केली.

राजीव गांधीच्या काळात स्वयंसेवी संस्थांना सर्वप्रथम पंचवार्षिक योजनेत अधिकृतरीत्या स्थान देण्यात आले. या सर्व घडामोडीचा परिणाम स्वयंसेवी क्षेत्रात विस्तार आणि महत्त्व यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. स्वयंसेवी संस्थाच्या कामामुळे हे बदल घडुन आले. त्यामुळे सरकारवर दबाव टाकुन प्रस्थापित धोरणा-तील जनविरोधी भाग कमी करणे शक्य आहे हे दिसुन आले. शासकीय यंत्रणेच्या वापर करून प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करणे ही स्वयंसेवी क्षेत्राची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे.

या प्रस्तुत संशोधन प्रबंधामध्ये स्वयंसेवी संस्था चे कार्यक्षेत्र, स्वंयसेवी संस्थाची भूमिका, स्वयंसेवी संस्था संस्थाचे महत्त्व काय आहे हे अधोरेखित करण्यात आले आहेत.

Page No. Date :

स्वयंसेवी कार्याची संकल्पना

स्वयंसेवी कार्य ही मानवाच्या हृदयातुन येणारी स्फुर्तीदायक घटना आहे. अनेक व्यक्ती आपले जीवन जगत असताना समाजातील विविध समस्या सोडवण्यासाठी एखादया अनुभवातुन स्वयंस्फुर्तीने किंवा एखादया व्यक्तिचा प्रेरणेने मानव कल्याणासाठी स्वतःचे आयुष्य समर्पित करतात. आपल्या जीवन जगण्याचे ध्येय मानतात आणि कार्य करीत राहतात. वंचित मानवाच्या चेहऱ्यावरील हास्य, आनंद, समाधान यातच आपल्या जीवनाचा आनंद मानून जी माणसे अथवा ज्या व्यक्ती किंवा व्यक्तींचे गट कार्य करतात या कार्याला स्वयंसेवी कार्य असे म्हणतात.

महाराष्ट्र राज्य स्वयंसेवी कार्यकर्त्याची मांदियाळीच आहे. स्वयंसेवी कार्यात मोबदल्याची अपेक्षा नसते. ज्या व्यक्तिसाठी अथवा गटासाठी स्वयंसेवी कार्यकर्ते कार्य करतात. त्याच्या जीवनातील आनंद हीच स्वयंसेवी कार्यकर्त्याच्या जीवनातील कमाई असते असे ते मानतात. महाराष्ट्र तात अनेक कारणामुळे ग्रामीण समाजामध्ये विकासाचे आणि जगण्याचे असंख्य प्रश्न होते. या प्रश्नाच्या सोडवणूकीसाठी देशात असंख्य कार्यकर्त्यांनी स्वयंसेवी वृत्तीने आणि विशेषत: प्रामाणिकपणे कार्य केले आहे.

colors

स्वयंसेवी या संकल्पनेतील 'स्वय' या शब्दाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. 'स्वय' या क्षेत्रातील ऊर्मी, स्फूर्ती, प्रेरणा व जोश याचा स्रोत आहे. खाजगी क्षेत्रातील प्रेरणा व सार्वजनिक क्षेत्रातील सेवा याच्या संयोग जुळवते ती स्वयंसेवी. परंतु सध्या स्वय ही रूप झपाट्याने बदलत आहे हे निश्चित या बदलाचे आकलन मात्र विविध पातळ्यावरून होऊ शकते. सर्वसाधारण मीमांसा स्वयंसेवी संस्थाना त्यांच्यात प्रतिमानानी आजमावते. या कार्याला एक स्वतंत्र्य विश्व मानते. साहजिकच या दृष्टिकोनातुन केलेल्या चिकित्सेला दिसतात त्या शुध्द क्षेत्रात शिरलेल्या विकृती उदा. निधीसाठी परकीय संस्थावरचे अवलंबित्व, स्थापित होण्याकडील कल व्यावसायिकता इ.

स्वयंसेवी कार्याची परंपरा फार पुरातन आहे. सर्व समाजांमध्ये, धर्मामध्ये या कार्याला नैतिक आधार आहे. या कार्याला संस्थात्मक स्वरूप आले ते विसाव्या शतकात या शतकाच्या प्रारंभी युरोपमध्ये मोठ्या प्रमाणात कारखानदारी सुरू झाली. औद्योगिकीकरणाच्या वेगामध्ये प्रचलित समाजव्यवस्थेला अनेक हादरे बसले. चर्च, गावसमाज कुटूंब ही कुठलीच संरचना या व्यापक बदलामधून समोर येणाऱ्या प्रश्नाना सामोरी जाऊ शकत नव्हती. यातुनच स्वयंसेवी कार्याच्या संस्थीकरणाची सुरूवात झाली. लोकशाही आधारित विकसनशील देशामध्ये स्वयं-सेवी संस्थाचा व कार्याचा इतिहास युरोपमधील इतिहासाशी मिळताजुळता आहे. स्वयंसेवी कार्याचा सुर राज्यसंस्थेला बळकटी देणारा होता.

राज्यसंस्थेनेही स्वतःच्या काही कार्यक्रमामध्ये स्वयंसेवी कार्यपद्धती अंतर्भूत केल्या उदा. समुदाय विकास कार्यक्रम, ग्राम सहकारी संस्था इ. 1970च्या आसपास जसाजसा राज्यसंस्था व लोकशाही व्यवस्थेला विकास कार्यक्रमांबद्दलचा आशावाद मावळू लागला तसतसे स्वयंसेवी संस्था व त्यांचे कार्य चळवळी व संघटनांच्या माध्यमाकडे झुकू लागले. व्यवस्थाबदल हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून होत असलेल्या या कालखंडात स्वयंसेवी संस्थांची व कार्याची स्वतंत्र ओळख निर्माण झाली.

Page No. Date :

स्वयंसेवी संस्था व त्यांचे विविध प्रकार

स्वयंसेवी संस्थांना भारतात ऐतिहासीक संदर्भ आहे. स्वयंसेवी संस्थाना सेवाभावी संस्था असेही म्हणतात. स्वयंसेवक जेव्हा वैयक्तिक पातळीवर समाजाचे कार्य करते. त्यावेळी त्याला अनेक समस्याना तोंड दयावे लागते. त्यामुळे विकास कार्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. हे लक्षात आल्यानेच अधिक प्रभावीरीत्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या अशा कार्यकर्त्यांनी एकत्रित येऊन स्थापन केलेल्या संस्थेत स्वयंसेवी संघटना असे म्हणतात.

स्वयंसेवी संस्था आपले कार्य स्वतंत्र पध्दतीने करत आहेत. त्यांनी स्वायत्ता स्वीकारलेली आहे. स्वयं-सेवी संस्थाना बिगर शासकीय संस्था असेही म्हणतात. हया संस्था आपल्या कार्यपध्दतीने व आवश्यक असेल तेथे बदल करण्याची शासनाने त्याना दिली आहे. मात्र त्यानी सुध्दा योग्य पध्दतीने कार्य करावे यासाठी काही नियत्रण आहेत. या नियत्रणामुळे विकासाला अडचणीचे असते. अलिकडच्या काळात विकास कार्य व संशोधन कार्यामध्ये हा शब्द प्रयोग वापरला जात आहे. कारण स्वयंसेवी संस्था हया समाजाला सेवा देणाऱ्या संस्था म्हणुन ओळखल्या जातात. त्यामुळे त्यानी त्या सेवाच्या मोबदल्यास कोणताही मोबदला स्वीकारावा हे अपेक्षित नाही.

समाजाकरिता सेवेच्या भावनेने काम करणे समस्याग्रस्त अथवा अडचणीतील समाजाच्या समस्याचे निराकरण करून त्या समाजाला आनंदी बनवण्याच्या प्रयत्न म्हणजे स्वयंसेवी कार्य होय.

colors

स्वयंसेवी संस्थांचे विविध प्रकार

1] ना नफा क्षेत्र [Non Profit Sector]

सामाजिक कार्यात निस्वार्थ सेवा ही भारतीय संस्कृतीची प्रेरणा मानली जाते. भारतीय संस्कृतीने निस्वार्थ सेवेला ईश्वराची सेवा मानली आहे. या संदर्भानुसार ग्रामीण आणि शहरी भागात अनेक मंडळी वैयक्तिक पातळीवर अथवा आपले संघटन निर्माण करून समाजाची सेवा करण्याच्या प्रयत्न करतात.

ना नफा संघटन म्हणजे कोणत्याही फायदयाची अपेक्षा न करता किंवा कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न करता केलेले सामाजिक कार्य.

ग्रामीण आणि शहरी भागाचात वंचित गट मोठ्या प्रमाणात असतो. या वर्गाला निवारा नसतो. दोन वेळेचे पुरेसे अन्न ही मिळत नाही. साहाजिक रोजगाराचा अभाव असतो जर निवारा नसेल तर परिसर अस्वच्छ असतो. अथवा निवारा पुरेसा अशा व्यक्तिसाठी काही व्यक्ती आणि संघटना कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न धरता या मंडळीचे जीवन आनंदी बनविण्याच्या प्रयत्न करतात. याकरीता काही सामाजिक संस्था अथवा धर्मादाय ट्रस्ट अल्प किमतीत कायम स्व-रूपाचे काम करता. उदा. जैन समाजाच्या संस्था, तिर्थस्थान असणारी धार्मिक संस्थाने अशा स्वरूपाचे काम करतात.

काही सामाजिक संस्था आरोग्य सेवेचे काम करतात. ह्या संस्था रूग्णालये चालवतात. सर्वसामान्य लोकाकडून न-नफयाची अपेक्षा न धरता फक्त जो खर्च येतो तेवढाच खर्च

खर्च घेतला जातो. किंवा धर्मादाय संस्थाकडून आर्थिक मदत घेऊन गरीबाना आरोग्य सुविधा पुरवतात. अशाप्रकारे कोणत्याही नफ्याची अपेक्षा न धरता केवळ सामाजिक भावनेने या संघटना काम करतात.

2] समुदाय विकास संस्था [Community Development Organisation]

स्वयंसेवी संस्था महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात विकास-च्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर काम करीत आहेत. ग्रामीण समुदायाच्या कार्यक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्था म्हणून समाज विकास संस्था असे म्हटले जाते. ह्या संस्था गाव, तालुका, जिल्हामध्ये कार्य करीत आहेत. ग्रामीण भागातील दारिद्रय, अंधश्रद्धा, शेती, शिक्षण, आरोग्य स्त्रीयांचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आहेत. हे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था शासकीय यंत्र-णेबरोबर विकासाचे कार्यक्रम राबवीत आहेत. यामागचा उद्देश असा की समाचजाचा विकास आणि ग्रामी-ण भागाचा विकास हा होय.

यासाठी शासन यंत्रणा अपुरी पडु लागली आहे. शासनव्यवस्था लोकापर्यंत पोहचू शकत नाही. लोक संघटना सुद्धा योग्य पद्धतीने शासन करू शकत नाही. यासाठी स्वयंसेवी संस्थाना विविध प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी काम करावे लागत आहे. यासाठी शासनाचे अनुदानसुद्धा उपलब्ध होत आहे. स्वयंसेवी संस्था विकास प्रक्रियेतील सर्व घटकांवर कार्यक्रम राबविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

Page No. Date :

3] अशासकीय संस्था अथवा स्वयंसेवी संस्था:[NGO]

स्वयंसेवी संस्था अशासकीय संस्था म्हणुन देखील ओळखल्या जातात. कारण या संस्था आणि कार्यकर्ते शासकीय यंत्रणेचा भाग नसतात. या संस्था वेगळ्या असतात. त्या आपली स्वायत्तता जोपास--ण्याचा प्रयत्न करतात. त्याच्या कोणत्याही कामात शासन हस्तक्षेप करु शकत नाही. अलिकडच्या काळात शासन आपले विविध कार्यक्रम स्वयंसेवी संस्थाच्या माध्यमाने राबवीत आहे.

युरोपमध्ये चर्चेच्या माध्यमातुन ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्यासाठी मानवतावादी कार्य करणाऱ्या संस्था होत्या. त्या स्वयंसेवी संस्थाच होत्या. त्याना लागणारे पैसे धर्मसंस्थेमार्फ दिले जात असे.

स्वयंसेवी संस्था शासकीय नियमाच्या चोकटीत राहून काम करत असते. यामध्ये संस्थेची नोंदणी, आर्थिक व्यवहार, परकीय अर्थसहाय्य अनुदान यासारख्या बाबी आहेत. महाराष्ट्रातील अशासकीय संस्थाची पूर्वीची भुमिका आता बदलत चालेलल्या दिसुन येत आहेत.

4] पक्षविरहित राजकीय संघटना:-[Non Party Politi-cal Formation]

ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया सर्वसमावेशक असली पाहिजे.

Page No. Date :

याबाबत सर्वांचे एकमत आहे. ग्रामीण विकासाचा विचार करत असताना राजकीय पक्षानी आपली राजकारणाची भूमिका सोडून पक्षविरहित विकासाची प्रक्रिया विशेषतः गावपातळीवर राबविणे आवश्यक असते. गावपातळीवर पक्षिय राजकारण आल्यास वेगवेगळ्या पक्षाच्या, राजकारणामुळे विकासाला खीळ बसते हे आजपर्यंतच्या विकासाच्या प्रक्रियेतुन दिसुन आले आहे. स्वयंसेवी संस्थाना प्रा. रजनी कोठारी यानी बिगर राजकीय पक्ष किंवा संघटना असा उल्लेख केला आहे. स्वयंसेवी संस्थानी राजकीय पक्षाशी संबंधीत राहू नयेत. किंबहुना राजकीय पक्षाशी संबंधित व्यक्ति ही संघटनेमध्ये नसावी त्यामुळे संघटनेची स्वायत्तता अबाधित राहते. अन्यथा राजकीय लोक आपल्या स्वार्थासाठी आपल्या मनाप्रमाणे या स्वयंसेवी संस्थावर बंधने टाकतात.

स्वयंसेवी संस्था राजकारणापासुन तटस्थ असल्या पाहिजेत. स्वयंसेवी संस्थानी विकासाचे काम करत असताना सर्व पक्षाच्या प्रमुखाना आपल्या कामात सहभागी करून घेतले पाहिजे. पश्चिम महाराष्ट्रात पक्षिय नोंद स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्यात असता कामा नये. असा विचार प्रत्यक्ष कृतित आल्यास सर्व पक्षाची मंडळी अशा कामाना सहकार्य करतात. असे आढळून आले आहे. बऱ्याचवेळा स्वयंसेवी संस्थाच्या कामात मतलबी राजकीय पुढाऱ्याची मक्तेदारी वाढते हे पुढारी इतर पक्षाच्या व्यक्तिना स्वयंसेवी कार्यात सहभागी करून घेत नाहीत. त्यामुळे त्या संस्थेच्या कामावर अत्यंत विपरीत परिणाम होतो.

स्वयंसेवी संस्थाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

मानवी समाज विविध विचारांच्या माध्यमातुन प्रेरित असतो. हो विचाराची श्रृखला जागतीक पातळीवर मान्यताप्राप्त असते. सदर विचारांना योग्य अशी सोध्दातिक बैठक असते. सदर विचार प्रवाहातील तात्विक बैठक स्पष्ट असते. त्यानुसार मानव आपले अस्तित्व मानवी समाजात सिद्ध करत असतो. जागतिक पातळीवर समाजवाद, मार्क्सवाद, गांधीवाद, हिंदुवाद, आंबेडकर वाद परिवर्तनवादी विचार अशा स्वरूपाच्या विचारानी संपूर्ण जगामध्ये स्वयंसेवी कार्य करत असत. महाराष्ट्रात सर्वच विचारानी स्वयंसेवी कार्य केले जाते. स्वयंसेवी चळवळीत जा जास्त प्रभाव गांधीवादी विचार, समाजवादी, मार्क्सवादी, विचाराची मंडळी प्रामुख्याने रचनात्मक कार्यावर जास्त भर देतात.

मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी आणि विद्रोही विचाराची मंडळी संघर्षाशिवाय प्रस्थापित व्यवस्था बदलता येणारी नाही. या विचारावर ठाम राहतात आणि अन्यायाविरुध्द सातत्याने रस्त्यावर उतरून संघर्ष करत राहतात. अशा प्रकारे वरिलप्रमाने विविध विचारानी स्वयंसेवी कार्यात कार्यकर्ते अथवा संस्था सहभागी होतात.

1] स्वयंसेवी कार्याला विशिष्ट सीमारेषा असते:-

स्वयंसेवी कार्य कायदेशीर आधार घेऊन करायचे असते या कार्याच्या क्षेत्राची निश्चिती करावी लागते. समाजकार्य करण्यासाठी

Page No. Date :

प्रबोधन आणि प्रशिक्षणाचे कार्य :-

समाजाच्या बदलासाठी प्रबोधन आणि प्रशिक्षण होणे गरजेचे असते. अनेक संस्था अशा स्वरूपाचे काम सातत्याने करत असतात. या संस्था गरज भासली तर संघर्षाचे कामही करतात. प्रशिक्षणाच्या कार्यमुळे असंख्य अल्पशिक्षितांना कौशल्याचे शिक्षण मिळते त्यामुळे ते रोजगार व्यवसाय करून त्याच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते. प्रबोधनामुळे समाजात बदल व्हायला चालना मिळते उदा. महाराष्ट्र अंधश्रध्दा निर्मुलन समिती समाजातील अंधश्रध्दाच्या विषयी सातत्याने समाज प्रबोधन करत असते. निसर्गात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेला कार्यकारणभाव असतो याची जाणीव समाजाचा सातत्याने करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे विशेषत: ग्रामीण गरीब समाजामध्ये ज्या अंधश्रध्दा आहेत त्या नष्ट करता येतात.

शासनाचे विकास कार्यक्रम गुणात्मक पध्दतीने राबविणे :-

शासन अनेक स्वरूपाचे विकास कार्यक्रम सातत्याने राबवत असते हे कार्यक्रम शासकीय यंत्रणा गुणात्मक पध्दतीने समाजापर्यंत पोहचवू शकत नाहीत. त्याच्या खूप मर्यादा असतात. याकरिता सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासुन स्वयंसेवी संस्थाची मदत घ्यायला सुरूवात झाली. त्यामुळे अनेक गरिबासाठीच्या कार्यक्रमाचा बऱ्यापैकी लाभ लाभार्थ्यांना मिळण्याची संधी प्राप्त झाली.

colors

Page No. Date :

उदा. सुवर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजनेच्या अधिक गतीशील अमलबजावणीसाठी स्वयंसेवी संस्था शासनाला चांगले सहकार्य करतात.

स्वयंसेवी कार्याचे स्वरूप तिहेरी असते:-

अ] रचनात्मक:- रचनात्मक कार्यात समाजाच्या प्रश्नाचा शोध घेऊन ते प्रश्न लोकसहभागाच्या माध्यमातुन सोडिवण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेत समस्याग्रस्त नागरिकाच्या समस्याचा अभ्यास करून मानसिकता बदलणे आणि प्रत्यक्ष कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुल्यमापन करून त्रुटीची दुरूस्ती असे स्वरूप असते. शासनाचे विविध विकासाचे कार्यक्रम अधिक कार्यक्षमपणे राबवून लाभार्थ्यांना कार्यक्रमाचा लाभ उपलब्ध करून दिला जातो.

ब] संघर्षात्मक:- संघर्षात्मक कार्यात अन्यायग्रस्त समस्या सोडविण्यासाठी संघर्ष करण्यास स्वयंसेवी संस्था प्रवृत्त करतात. या विचार असतो. त्या दृष्टिने ते संघर्ष स्वतः करतात.

काही प्रसगात रचनात्मक विचाराचा उपयोग होत नाही. अशा वेळी संघर्ष हाच पर्याय असतो. उदा. विविध प्रक--ल्पासाठी भूसपादन करतात. यामध्ये नागरिकाच्या योग्य पुनर्वसनाचा प्रयत्न सरकारकडून होत नाही. काही वेळा सबळ समाज गटाकडून दुर्बल समाजगटावर अन्याय आणि अ-त्याचार होतो. प्रदुषणकारी विकास प्रकल्यामुळे पर्यावरण आणि मानवी समाजावरील वाईट परिणामाच्या विरूद्द समाजाला संघर्ष करावा लागतो.

colors

जो गट अथवा संस्था स्वयंसेवी कार्य करण्यासाठी स्थापन होते. असे लोक आपले कार्यक्षेत्र पहिल्यादा सभेत निश्चित करतात. 1950 च्या मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त संस्था नोदणी कायद्यानुसार संस्थेचे कार्यक्षेत्र गाव, तालुका, जिल्हा, राज्य, देश असे असु शकते. संबंधित गट असे क्षेत्र स्वयस्फर्तीने निश्चित करत असते. एकदा निश्चित झालेली कार्यक्षेत्र बदलता येते त्यासाठी संस्थेच्या घटनेत दुरुस्ती करावी लागते. काही संस्थाचा आकार लहान असतो अशा संस्था स्थानिक पातळीवर काम करतात. तर काही संस्थाकडे कार्यकर्ते आणि आर्थिक पाठबळ पुरेसे असते. या संस्था अनेक राज्य आणि देशभर काम करतात.

स्वयंसेवी संस्था धर्मादाय कार्य करतात. :-

काही संस्था धर्मादाय स्वरूपाचे काम करतात. यातुन केवळ मानसिक समाधान मिळणे एवढीच अपेक्षा असते. उदा. अनाथ मुलांचे पुर्नसवन, व्याधिग्रस्त व्यक्ति अथवा गट दत्तक घेणे. गरीबी निर्मुलनासाठी कार्य, अन्न-छत्र चालविणे इत्यादी. अशा स्वरूपाच्या कार्यामुळे कुटुंबात समाजात ज्याची टहाळणी होते. त्याना माणसाचे जीवन देण्याचे काम स्वयंसेवी संस्था करतात.

काही स्वयंसेवी संस्था आरोग्याचे काम क-करतात. अगदी अल्प खर्चात दावाखाने चालिवण्यात किंवा पडीतील चालिवतात. वृध्दासाठी वृध्दाश्रम सुरू करतात.

स्वयंसेवी संस्थाची वैशिष्ट्ये

१] प्रस्थापितांच्या परिवर्तनवादी संस्था :-

बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था प्रस्थापिताच्या असतात. तर फारच थोडया संस्था परिवर्तनवादी असतात. प्रस्थापिताच्या संस्था शिक्षणप्रसार अपंग संगोपन, धर्मादाय स्वरूपाचे कार्य करतात. अशा प्रकारच्या बहुसंख्य संस्थाचे कार्य व अस्तित्व शासकीय अनुदानावर अवलबुन असते किंवा परकीय मदतीवर त्या चालतात. अशा प्रकारच्या स्वयंसेवी संस्था या कृतीशील आणि ध्येयवादी कार्यकृत्याची संघटना असते. त्याचे कार्य आंदोलनाच्या, लोकशिक्षण किंवा लोकजागृतीच्या पातळीवर चालते. समाज प्रबोधन आणि समाज परिवर्तन हे त्याचे प्रमुख ध्येय असते.

२] लोकाचा ऐच्छिक सहभाग :-

अशासकीय संघटनाने आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्या ज्या लोकांसाठी विकासाचे कार्यक्रम राबवायचे असतात. त्या लोकांना अंमलबजावणीत सक्रीय सहभाग असला पाहिजे. याबाबत आग्रही धरून त्या कार्यक्रमासारख एखादया विकासाचे काम हाती लाभार्थी वर लादुन त्याचा सहभाग गृहीत धरून त्या कार्य करीत नाहीत. एखादे काम हाती घेण्याचा निर्णय प्रक्रियेपासुन ते पुर्ण अवस्थेपर्यंत लोकाना विश्वासात घेतात. लोकाचा ऐच्छिक सहभाग मिळविला तर कामे चांगली होतात. यावर अशासकीय संघटनाचा विश्वास असतो. अशासकीय संघटना या विश्वानुसार वागतात.

Page No. Date :

3] ध्येयवादी कार्यकर्त्याची अत्यल्प उपलब्धता :-

धर्म आणि जाती व्यवस्थेच्या श्रेणीबद्ध परंपरागत निष्ठा आणि त्यामुळे निर्माण होणारी संकुचित मानसिकता यामुळे निखल मानवतावादी दृष्टीकोन असलेले कार्यकर्ते मिळणे दुरापस्त झाले आहे. परिव-र्तनाच्या आणि कल्पनाचा विचार देखील जाती निष्ठ आणि धर्मनिष्ठ भूमिकेतुन केला जातो. जातीनिष्ठ व धर्मनिष्ठ मानसिकता आणि असंतुलितपणे होत गेलेला भांडवली विकास याच्या परिणामातुन घडवले जाणारे व्यक्तीमत्त्व याचे परिणाम कार्यकर्त्याचा निष्ठावर होतात. परिणामी परिवर्तनाच्या विचार मांडणारे आणि व्यवस्थेला धक्का देणारे स्वयंसेवी संस्थाचे कार्य परिणामकारकरित्या उभे राहु शकत नाही.

4] निधी संकल्पना :-

ज्याप्रमाणे स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्यात विविधता असते. त्याचप्रमाने त्याच्या निधी संकलनाचे स्त्रोत देखील विभिन्न असतात. संस्थेचे कार्य जसेजसे वाढु लागले. तसेतसे संस्थाना अधिक नीधीची गरज भासु शकते. अधिक निधीची गरज पूर्ण करण्याकरिता ज्या लोकांबरोबर काम करित असते. त्या जनसमुहातुन निधी उभा करणे आणि देशी-परदेशी संस्थाकडुन निधी मिळवणे हे दोन पर्याय असतात. जनसामान्या-कडून निधी मिळवण्याचा मार्ग स्विकारतात. जन जागरणाच्या कामासाठी निधी देणाऱ्या देशी-परदेशी संस्था महाराष्ट्रात काम करतात. सर्वच स्वयंसेवी संस्थेची एक समान वैशिष्ट म्हणजे त्या सर्वांना उपलब्ध असणारा निधी अपुरा असतो. कदाचित हाच त्याच्या कार्यक्षम कार्यप्रणालीतील महत्त्वाचा अर्थ आहे. स्वयंसेवी संस्था-ना प्राप्ती आणि खर्चाचे सविस्तर वितरण शासनाला निधी सादर करावा लागतो.

colors

स्वयंसेवी संस्थाचा उगम व विकास

महाराष्ट्र राज्यात १९ व्या शतकात पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसारामुळे सामाजिक चळवळीत गती मिळाली. मुंबई पुण्यातील मंडलीनी पाश्चात्य शिक्षन घेतले. पाश्चात्य शिक्षणापुढे येथील विषय सामाजिक रचनेविषयी हे शिक्षण घेतलेल्या समाज सुधारणाच्या मनात चीड निर्माण झाली.

महाराष्ट्राच्या सामाजिक कार्याच्या ऐतिहासिक संदर्भाचा आढावा घेता येथील संत परंपरेपासुन समाजातील वाईट प्रवृत्तीवर अथवा विषमतेवर कोरडे ओढण्याचा प्रयत्न झाला या विषमतेत सुधारणा व्हावी याकरिता संतानी आपल्या परिने प्रयत्न केले. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम इत्यादी सताचा यात पुढाकार होता. शिवाजी महाराजानी या विषमते विरूध्द आपल्या राज्यात कायदे करण्यास प्रयत्न केला. सर्व समाजाच्या लोकानी आपल्या राज्यकारभारात सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला.

बाबा आमटे यानी समाज कार्यकत्यानी कुष्ठरोग निमुलनाचे कार्य महाराष्ट्रात उभे केले. महाराष्ट्रातील कुष्ठ रोग्याना माणसाची जीवन उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला हाच महाराष्ट्राच्या स्वयंसेवी कार्याचा वारसा आजही सुरू आहे. आज असंख्य कार्यकर्ते ग्रामीण विकासाच्या विविध क्षेत्रात सामाजिक कार्यात सहभाग घेत आहेत. यात रचनात्मक आणि संघर्षात्मक असा दोन्ही स्वरूपात महाराष्ट्रातील कार्यकर्ते सहभागी आहेत.

स्वयंसेवा या संकल्पनेतील 'स्वय' या शब्दाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. हा 'स्वय' या क्षेत्रातील ऊर्मी, स्फूर्ती, प्रेरणा व जोश याचा स्त्रोत आहे. खाजगी क्षेत्रातील प्रेरणा व सार्वजनिक क्षेत्रातील सेवा याचा संयोग जुळवते व सार्वजनिक क्षेत्रातील सेवेच्या स्वरूपात अनेक बदल झाले आहेत. परतु सद्या स्वय चे ही रूप झपाट्याने बदलत आहे हे निश्चित. या बदलाचे आकलन मात्र विविध पातळ्यावरून होऊ शकते. सर्वसाधारण मीमांसा स्वयंसेवी संस्थांना त्याच्यात प्रतिमानानी आजमावते.

स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्याची परपरा फार पुरा- पुरातन आहे. सर्व समाजामध्ये धर्मामध्ये या कार्याला नैतिक आधार आहे. या कार्याला संस्थात्मक स्वरूप आले ते विसाव्या शतकात. या शतकाच्या प्रारंभी युरोपमध्ये मोठ्या प्रमाणात कारखानदारी सुरू झाली. चर्च, गावसमाज, कुटुंब ही कुठलीच संरचना या व्यापक बदलामधून समोर येणाऱ्या प्रश्नाना सामोर जाऊ शकत नव्हती. यातुनच स्वयंसेवी संस- संस्थाच्या व कार्याचा इ. संस्थी करण्याची सुरूवात झाली भारतातील व इतर अनेक लोकशाही आधारित विकसनशील देशामध्ये स्वयंसेवी संस्थाच्या व कार्याचा इतिहास युरोपमधील इतिहासाशी मिळता जुळता आहे. स्वयंसेवी संस्थाचा व समाजकार्याच्या शिक्षणाचा श्रीगणेश अशा रीतीने परकीय छत्राखाली गिरवला गेला. जगातील विविध राजकीय-आर्थिक व्यवस्थाचा आढावा हा स्वयंसेवी क्षेत्राच्या अवकाशाला व त्यातील विसगतीना अधिक स्पष्ट करतो.

Page No. Date :

स्वयंसेवी संस्थाचा विकास.

महाराष्ट्र राज्याच्या विकासाला गती देण्याचे महत्त्वाचे कार्य स्वयंसेवी संस्थानी केले. असुन यात महाराष्ट्र देशात अग्रणी आहे. शासनाच्या विकासकार्याची अंमलबजावणी करू शकणारी एक विश्वासु यंत्रणा या भुमिकेतुन स्वयंसेवी संस्थाची मदत घ्यायला सुरुवात झाली. यातुनच स्वयंसेवी संस्थाचा विस्तार व विकास व्हायला सुरूवात झाली. शासकीय धोरण गोरगरिबाना अनुकुल व्हावीत यासाठी सरकार सोबत उत्तम संवाद ठेवण्याचे काम स्वयंसेवी संस्थानी केले. पीडीत, वंचित, शोषित लोकसमुहाचा परिस्थितीत गुणात्मक बदल घडवून आणणे ही स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्याची प्रेरणा असते. महाराष्ट्राला या व्यापक प्रेरणेचा वारसा लाभला असल्याने सागुन महात्मा फुले यानी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाज ही महाराष्ट्रातील समाजसेवी संस्था ठरू शकते.

महाराष्ट्र शेतीपासुन शहर वाहतुकीपर्यंत, हवामान बदलापासुन मराठी भाषेचा वापरापर्यंत आणि पाण्यापासुन पत्रकारितेपर्यंत असे अनेक विषय घेऊन काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था आहेत. आदीवासी, दलित, शेतमजुर, महिला, वेश्या देवदासी, बालकामगार, अपंग, असघटित कामगार अशा लोकसमुहाचे प्रश्न घेवून या संस्था काम करतात. या पार्श्वभुमीवर स्वयंसेवी संस्थासमोर अनेक विकास करण्याचे प्रयत्न करतात. या कार्यक्रमात कायदेशीर आणि आर्थिक सहकार्य मिळावे ग्रामीण विकासाचा हा महत्त्वाचा प्रकल्प आहे.

colors

Page No. Date :

स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

महाराष्ट्रात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासात ग्रामीण भागाच्या विकासाला विशेष महत्त्व आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य पिण्याचे पाणी, वाहतुकीच्या सोयी, रस्ते, वीज. यासारख्या मुलभूत सोयी प्राप्त करून देण्यासाठी शासनाला अनेक योज--नांच्या माध्यमातून प्रयत्न करावे लागतात. ग्रामविकासाच्या या कार्यात शासनाला मदत करणाऱ्या सेवाभावी यंत्रणेची आवश्य-कता आहे. सेवाभावी दृष्टिने आणि सामाजिक बांधीलकीच्या दृष्टीकोनातुन कार्य करणाऱ्या सेवाभावी किंवा स्वयंसेवी संस्था शासनाला मदत करत असतात. यासाठी शिक्षणाविषयीची जागृती कुंटूंब नियोजन, प्रौढ शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य इत्यादी सारख्या अनेक क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्थांचे सपूर्न देशात शासना-ला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करण्याचे विशाळ जाळे निर्माण झाले आहे.

महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्था या स्वायत असून त्या शहरी भागाबरोबर ग्रामीण भागातील असहाय्य, दुःखी निराधा-र गरीब लोकांना स्वालंबी बनविण्यासाठी या संस्था नेहमी तयार असतात. भारतात स्वातंत्र्यपुर्ण काळात रामकृष्ण मिशन ख्रिश्चन मिशनरी. यासारख्या अनेक संस्थाचे सामाजिक कार्याचे योगदान आपल्याला न विसरता न येण्यासारखे आहे. ग्रामीण भागातील लोकांची मनोवृत्ती बदलण्यासाठी, स्वयंसेवी संस्था उभ्या राहतात.

स्वयंसेवी संस्थाची ग्रामीण विकासाबाबत असलेली भूमिका पुढील मुदयाच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

Page No. Date :

1] ऐच्छिक कृती :-

ऐच्छिक कृती स्वीकारणारा पहिला दृष्टि-कोन असे मानतो, की शासनाची विकासाची कृती केवळ बऱ्या स्थितीत असलेल्या लोकांचीच परिस्थिती सुधारू शकते. मात्र तळागाळातील गोरगरीबांच्या कल्याणासाठी कार्यक्रम राबविले गेले त्यांच्या दुःखात आणि पिळवणुकीत भरच पडली. शासकीय कार्यक्रम मुळात जनतेच्या विषयी असलेल्या सद्भावनेतूनच ओळखले जातात. विकासाच्या संधीपासुन वंचित राहिलेल्या गोरगरीबांना मदत करण्यात शासकीय यंत्रणेला अपयश आल्याने लोकांची ऐच्छिक कृती अशासकीय संघटनांद्वारे केल्या जातात. विकासाची आव्हाने स्वीकारण्यात अशासकीय संघटनाकडून अपेक्षा वाढत आहेत. भारतामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणावर दारिद्रय, बेकारी, सामाजिक विषमता अस्तित्वात आहे या सर्व आव्हानावर मात करून समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थित्यंतर घडवून आणण्यात स्वयंसेवी संस्था फार मोठी भूमिका बजावत आहे.

2] शासकीय यंत्रणेत पुरक :-

ऐच्छिक कृतीच्या बाबतीतील दुसऱ्या दृष्टिकोन अशासकीय स्वयंसेवी संस्थाना दुय्यम भूमिका देणारा आहे. या दृष्टिकोनावर शासकीय कामाना डावलुन अशासकीय संस्था मागासलेल्या समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थित्यंतर घडवून शकणार नाही. काही अंशी हा दृष्टिकोन व्यवहार्य आणि बरोबर आहे. अशासकीय संघटना फार तर शासकीय यंत्रणेला पुरक म्हणून कार्य करू शकतील, असा या दृष्टिकोनाचा अर्थ आहे.

colors

Page No. Date :

3] मध्यस्थाची भूमिका :-

विकास आणि सामाजिक कृती-
-करता संप्रेषण कौशल्य महत्त्वाचे असते. स्वयंसेवी संस्था स्थानिक लोक ते अधिकारी, प्रतिनिधी वा संवादाच्या विभिन्न पातळ्यावर मध्यस्थाची भूमिका बजावते.

4] पायाभुत, पर्यवेक्षण सुविधांचा विकास आणि कार्यचलन :-

स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाच्या सामाजिक जमीन प्राप्त, विभाजीत आणि विकसित करू शकतात. गृहनिर्माण करू शकतात. पायाभुत सुविधा पुरवू शकतात. त्याचबरोबर विहीरी, सार्वजनिक शौचालये बांधणे, घनकचरा गोळा करणे इ. बाबतीत कार्यचलन करू शकतात.

5] संशोधन, पर्यविक्षण आणि मुल्यमापन :-

अनेक स्वयंसेवी संस्था महत्त्वाच्या सामाजिक प्रश्नांवर संशोधन, योजना व प्रकल्पाच्या पर्यविक्षण आणि मुल्यमापन या विविध टप्प्यावर कार्यरत असलेल्या दिसतात. स्वयंसेवी संस्था या प्रामुख्याने दोन भूमिका बजावतात.

i] स्वयंसेवी संस्था आपल्या परिक्षेत्रात येणाऱ्या राज्यसंस्थेच्या कृतीना पुरक ठरल अशी कार्य पार पाडतात.

ii] राज्यसंस्थेच्या अनुपस्थितीमुळे किंवा तिच्या भूमिका दुर्लक्षित राहिली असेल, अशा सदर्भातील कार्य स्वयंसेवी संस्था पार पाडतात. १९९३ साली ऑस्ट्रियातील व्हिएन्ना येथे मानवी हक्कावर जागतिक परिषद पार पाडली. या परिषदेच्या उद्देश म्हणजे मानवी हक्काच्या क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेणे आणि मुल्यमापन करणे होय. होय.

colors

प्रकरण

दुसरे

स्वयंसेवी संस्थाचे महत्त्व

दिवसेन दिवस स्वयंसेवी संस्थाचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर विकासाच्या प्रवाहामध्ये सामावून घेण्यासाठी जागरूकतेने हालचाली कराव्या लागतात. ग्रामीण शहरी तसेच निमशहरी भागातील अनेक प्रकारच्या समस्या दुर करण्यासाठी कार्यक्षयम ठरते.

1] ग्रामीण विकास :-

विकसनशील देशात ग्रामीण विकास जलद होण्याची आवश्यकता असते. शासनामार्फत ग्रामीण भागाच्या विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक महत्वाकांक्षी योजना आणि प्रकल्प राबविले जातात. परंतु शासनाच्या कर्मचाऱ्याची कामाविषयी असलेल्या अनास्था आणि सामान्य लोकामध्ये असलेले माहितीचा अभाव या कारणास्तव अनेक चांगल्या योजना या निष्क्रळ ठरतात. आज अनेक स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण भागात सक्रीयपणे कार्य करतात. स्वयंसेवी संस्था या तळागाळात कार्यरत असल्यामुळे ते लोकांना कामामध्ये सहभागी करून अनेक प्रकारचे कार्यक्रम व योजना यशस्वीरित्या पार पाडतात. योजनेचे व कार्यक्रमाचे लोकामध्ये दृष्टिने असलेले महत्त्व लोकाना पटवून देण्यात स्वयंसेवी संस्था यशस्वी होत असल्यामुळे अनेक जन स्वावलबीपणे आणि स्वेच्छेने विकास कार्यात सहभागी होत आहेत. व ग्रामीण विकासाला चालना मिळत आहे.

Page No. Date :

2] विकास प्रक्रियेत लोक सहभाग :-

स्वयंसेवी कार्यामुळे लोका लोकाच्या सहभाग मिळविण्यास मदत होते. जगातील विकसित राष्ट्राचा विकास जलदगतीने होण्याकरता स्वयंसेवी संघटनांचे योगदान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विकसनशील राष्ट्रांना देखील स्वयंसेवी क्रिया करण्याची गरज आहे. लोकांना विकास प्रक्रियेमध्ये सामावून घेण्यासाठी, त्यांची अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी, विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी तळागाळात करण्यासाठी शासनयंत्रणा अपुरी पडत आहे या सर्व कारणांसाठी स्वयंसेवी संस्था आवश्यक आहेत. स्वयंसेवी संस्थावर जर लोकांच्या सहभाग मिळविण्यासाठी जबाबदारी टाकली तर भारतासारख्या विकसनशील देशात विकास जलद गतीने होण्यास म- मदत होईल.

3] सामाजिक परिवर्तन :-

सामाजिक, आर्थिक, सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने विचार करता आजची परिस्थीती हो फार निराशाजनक आहे. समाजातील अनेकजण सा- -माजिक प्रगतीविषयी उदासनी आहेत. आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाच्या दृष्टिने शासन आणि राज- -कीय पक्ष ठोस पावले नजीकच्या काळात उचलतील असे दिसत नाही. अनेक स्वयंसेवी संस्था या समाजा- तील उपेक्षित व अन्नयग्रस्त लोकांच्या हक्कासाठी लढ- -त आहेत. स्वयंसेवी संस्थांच्या या प्रयत्नातुन सामाजिक परिव- -र्तनाच्या प्रक्रियेला गती मिळत आहे.

colors

स्वयंसेवी व्यवस्थापनाचे तत्वे आणि व्यवहार

व्यवस्थापन म्हणजे संस्थेची पुर्वनियोजित उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टींचे नियोजन व संघटन करणे, समस्या सोडविण्यासाठी आवश्यक असणारी मदत करणे. व्यवस्थापन हे एक कार्य आहे. व्यवस्थापन ही एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा आहे. परंतु विशिष्ट व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा समुह म्हणजे व्यवस्थापन असे नाही. तर यामध्ये एकुण व्यवस्थापन पद्धतीचा विचार केलेला असतो. इतर व्यक्तींच्या सहकार्याने काम करून घेणे म्हणजे व्यवस्थापन.

1] व्यवस्थापन ही अधिकार पद्धती असते:-

व्यवस्थापनाला आपले कार्य करण्यासाठी आवश्यक ते अधिकार असले पाहिजेत. नियोजन संघटन, निर्देशन, निर्णय घेणे, समन्वय व नियंत्रण याबाबत आवश्यक ते अधिकार व्यवस्थापन ही व्यवस्थापनाकडे सोपविले जातात. या अधिकारामुळे व्यवस्थापनाला संस्थेचे व्यवस्थापन करता येते. म्हणुनच व्यवस्थापन ही एक अधिकार पद्धती आहे.

2] व्यवस्थापन हे एक आर्थिक साधन आहे:-

स्वयंसेवी संस्थामध्ये उपलब्ध साधनांचा पर्याप्त वापर करणे गरजेचे असते. उपलब्ध साधनांचा समन्वय साधून त्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे हे व्यवस्थापनाचे कर्तव्य आहे. संस्थेची उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी या आर्थिक साधनांचा उपयोग करणे आवश्यक असते.

Page No. Date :

3] सी.एस.आर च्या निधी मिळविण्यासाठी यापुढे स्वयंसेवी संस्थाना कारकुनी कामात पारदर्शकता आणणे बंधनकारक झाले आहे. त्यामुळे समाजातील विविध घटकासाठी तळमळीने कार्य करणाऱ्या संस्थांसाठी बीएफ फाउडेशनतर्फे पोस्ट ग्रॅडयुएट प्रोग्रॅम इन डेव्हलपमेंट मॅनेजमेंट या अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातुन व्यवस्थापनाचे धडे दिले जाणार आहेत.

सामाजिक विकासाचे काम करणाऱ्या संस्थांची संख्या आणि व्याप्ती वाढते आहे. उच्चशिक्षीत तरुणही या क्षेत्राकडे आकर्षित होत आहेत. त्यातच उदयोग समुह आता सीएस आरच्या माध्यमातुन सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी पुढाकार घेणार आहे. रोजगाराच्या संधीही वाढणार आहेत. त्या बदलत्या काळाबरोबर स्वयंसेवी संस्थानीही त्याच्या कामात किंवा कामाचा दृष्टिकोन व्यापक आणि नियोजनबद्ध उपक्रम राबविण्याची गरज आहे. पण सध्या संस्था अनेक असल्यातरी त्या प्रोफेशनल नाहीत. सामाजिक समस्यासाठी त्या रात्रंदिवस काम करत असल्या तरी व्यवस्थापन आणि नोंदी ठेवण्यात बहुतांश संस्था उदासीन दिसतात. त्यामुळे या संस्थाना सक्षम करण्यासाठी बाए आयएफ आणि एस.पी.जैन इन्स्टिट्युट ऑफ मॅनेजमेंट ऑफ रिसर्च या व्यवस्थापनशास्त्राचे धडे देणाऱ्या एकत्रित पोस्ट ग्रॅडयुएट प्रोग्रॅम इन डेव्हलपमेंट मॅनेजमेंट हा अभ्यासक्रम तयार केला आहे. संस्थांच्या प्रतिनिधीचा त्याची काम सुरु ठेऊन हा अभ्यासक्रम पूर्ण करता येणार आहे.

---

colors

Page No. Date :

स्वयंसेवी संस्थाचे प्रमुख कार्यक्रम

* **आरोग्यविषक कार्यक्रम :-**

ग्रामीण भागात रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा आणि अनिष्ट चालिरिती यामुळे आरोग्याची समस्या फार बिकट आहे. निरक्षरता व आर्थिक दुर्बलता यामुळे आरोग्याच्या समस्या वेळीच सोडवल्या जात नाही म्हणून अशा समस्या सोडवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था आरोग्यविषयक कार्यक्रम हाती घेते ते पुढीलप्रमाणे

1] **कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम :-**

ग्रामीण समाजात कुष्ठरोगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फार वेगळा आहे. कुष्ठरोगाला महारोग म्हणूनही ओळखले जाते. पुर्वी एखादयाच्या घरी कुष्ठरोगी आढळला तर त्या घरावर बहिष्कार टाकला जात असे. त्या भीतीपोटी आपल्या घरामध्ये कुष्ठरोगी आहे हे सागत नव्हते कुष्ठरोगाबाबत अनेक गैरसमज आहत म्हणून कुष्ठरोगाची समस्या दिवसेदिवस वाढत आहे. या रोगाचे निर्मुलन करण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्य करीत आहत. या संस्थेच्या माध्यमातुन अनेक कुष्ठरोग्याना पूर्णपणे बरं करण्यात आले व त्या लोकाच्या पुनर्वसनाचे कार्य देखील पार पाडले.

2] **क्षयरोग निमुर्लन कार्यक्रम :-**

आपल्या देशात काही स्वयंसेवी संस्था एका विशिष्ट उद्देशाने स्थापन झालेल्या आहत.

colors

अशा संस्थामध्ये क्षयरोग निर्मुलनाचे कार्य करणाऱ्या संस्था अनेक आहेत. आज स्वयंसेवी संस्था क्षयरोगावरील उपचार प्रक्रिया दिर्घकालीन असल्यामुळे क्षयरोग झालेल्या रूग्णाना मोफत आरोग्य सुविधा स्वयंसेवी संस्थामार्फत पुरविल्या जात आहेत.

3] कुंटूंब कल्याण कार्यक्रमः-

कुंटूंब कल्याण कार्यक्रमामध्ये पाळणा लांबविण्यासाठी व थांबविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधा पुरवण्याचे कार्य यामध्ये गर्भनिरोधक गोळ्याचा पुरवठा करणे, मोफत शस्त्रक्रिया करणे तसेच लहान कुंटूंबाचे महत्त्व लोकाना पटवून सागणे अशा प्रकारे लोकसंख्या वाढीची समस्या लक्षात घेऊन लोकसख्या नियंत्रणासाठी स्वयंसेवी संस्थानी कुटूब कल्याण कार्यक्रमावर भर दिला आहे.

* शैक्षणिक कार्यक्रमः- :-

ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी व गरिबी गरजुना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी अनेक स्वयंसेवी संस्था शैक्षणिक कार्यक्रमाची अमलबजावणी करीत आहेत.

i] आदिवासी आश्रमशाळा चालिवणे :-

आदिवासी समाजाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी व गरीब गरजुना दर्जेदार शिक्षण देणे अतिदुर्गम भागात अनेक स्वयंसेवी संस्था आश्रमशाळा

चालवित आहेत. काही आश्रमशाळा शासनाच्या अनुदानावर चालवल्या जातात. तर काही आश्रमशाळा स्वयंसेवी संस्था स्वच्छेने व स्वखर्चाने चालवित आहे.

ii] शैक्षणिक सुविधा निर्माण करणे:-

महाराष्ट्रातील अनेक स्वयं स्वयंसेवी संस्थानी दुर्बल घटकांना किंवा बहुजन समाजाला शिक्षण देण्यासाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या आहेत. या संस्थामध्ये मोफत शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. तर दुर्गम भागात अंगणवाड्या चालिवणे रात्रीचे वर्ग चालिवणे शिष्यवृत्ती देणे. शैक्षणि साहित्याचा पुरवठा करणे इत्यादी शिक्षणाविषयी कार्यक्रम राबवले जाते.

* रोजगार निर्मिती कार्यक्रम:-

बेरोजगारी ही एक मोठी समस्या बनत असल्यामुळे शासनामार्फत रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रमाची आखणी व अमलबजावणी जन केली जात आहे. ज्या उद्देशाने रोजगार निर्मितीचे कार्यक्रम शासनाने सुरू केले आहेत ते उद्देश साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागात अधिक रोजगार निर्मिती करण्यासाठी प्रत्यक्ष कार्यक्रमाची अमलबजावणी स्वयंसेवी संस्था करीत आहेत.

Page No. Date :

स्वयंसेवी संस्थासमोरील समस्या

1] असंघटीत क्षेत्र :-

स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण भागात व शहरी भागात विखुरलेल्या आहेत. प्रत्येक संस्थेचे कार्य क्षेत्र व उदिदष्ट्ये भिन्न-भिन्न स्वरूपाचे आहेत. मात्र बहुतांशी स्वयंसेवी संस्थाना भेडसावणाऱ्या समस्या सर्व साधारण समान आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी स्वयं-सेवी संस्थांचे स्थानिक पातळीवर किंवा प्रादेशिक स्तराव संघटन असणे आवश्यक आहे. मात्र तशा प्रकारच्या संघ-टना स्वयंसेवी संस्थाच्या दिसुन येत नाही त्यामुळे या संस्थाच्या विकासाला पोषक वातावर निर्माण होत नाही.

2] अपुरा निधी :-

स्वयंसेवी संस्था समाज परिवर्तनाचे आवश्यक असणारा निधी वेगवेगळ्या मार्गाने मिळवित आहे काही स्वयंसेवी संस्था विशिष्ट कार्यासाठी शासनाकडुन अनुदान घेतात. मात्र संस्थाचे संपूर्ण कारभार चालवि-ण्यासाठी ठरलेली उदिदष्ट साध्य करण्या साठी देणगी रूपाने मिळणारा निधी व शासकीय अनुदान अपुरा अस-ल्यामुळे आपल्या कार्याची व्याप्ती वाढविता येत नाही. निधी उभारण्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांना अधिक वेळ दयावा लागतो. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे आर्थिक समस्या स्वयंसेवी संस्थामध्ये आसलेल्या दिसुन येतात.

colors

३] राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व :-

भारतामध्ये ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्थामध्ये राजकीय नेत्याचे वर्चस्व आहे. स्वार्थी स्वयंसेवी संस्थामध्ये राजकीय नेत्यानी स्थान मिळवलेले असते. स्वयंसेवी संस्थाना थोडे आर्थिक सहाय्य करून आपले वर्चस्व निर्माण केलेले असते त्याच बरोबर राजकीय पक्षाना फायदा घेऊन चुकीच्या मार्गाने शासकीय निधी व सवलती मिळविल्या जातात मात्र अशा संस्था विशिष्ट नेत्याच्या दबावाखाली कार्य करत असतात. सामाजिक कार्य करत असताना समाजामध्ये दुजाभाव व्यक्त केला जातो. अशा संस्था खऱ्या अर्थाने लोकहिताच्या न राहता राजकीय नेत्याची मर्जी सांभाळण्याचे काम करत असतात. त्यामुळे गरिब व गरजु घटकापर्यंत अशा संस्थाचे उपक्रम पोहचत नाही.

प्रकरण तिसरे

स्वयंसेवी संस्था व लोकसहभाग

* विकास कार्यात लोक सहभाग:-

आपल्या देशात बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था विखुरलेल्या स्वरूपात कार्य करत असलेल्या दिसुन येतात. शहरी भागात, ग्रामीण भागाव त अति - अतिदुर्गम भागात समाज विकासाचे कार्य या संस्थामार्फत केले जाते. स्थानिक भागात कार्य करत असताना स्थानिक समाजाच्या गरज ओळखुन विकास कार्यक्रमाची आखणी केली जाते आणि त्यांची अंमलबजावणी संस्थेतील कार्यकर्ते करीत असत. समाजातील ज्वलंत समस्या सोडविण्याचे कार्ये स्वयंसेवी संस्था करत असल्यामुळे जनतेच्या चांगला प्रतिसाद विकास कार्याला मिळत आहे. समाजाच्या सहभागातुन दर्जेदार कामे पूर्ण करत येतात. याची जाणीव स्वयंसेवी क्षेत्रात असल्यामुळे अनेक स्वयसेवी संस्थानी लोक सहभागुतन यशस्वी विकास कार्ये केली आहेत.

* आर्थिक सहभाग:-

लोक सहभागामध्ये आर्थिक सहभाग आणि श्रमाच्या माध्यमातुन सहयोग हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. आर्थिक सहभागात पाठबळ असल्याशिवाय कोणतेही विकास कार्य योग्यरीत्या पूर्ण करता येत नाही. म्हणुन स्वयंसेवी संस्था आर्थिक सहभाग मिळवण्याचे विशेष प्रयत्न करीत आहेत. आर्थिक सहभाग मिळविताना समाजातील श्रीमंत व धनिक वर्गाकडुन देणगी स्वरूपाने सहभाग

Page No. Date :

३] श्रमाच्या माध्यमातुन सहभागः-

विकास कार्यात लोकसहभाग मिळविण्याचे दुसरे माध्यम म्हणजे श्रमाच्या माध्यमातुन मिळवलेल्या समाजाचा सहभाग होय. सध्या महाराष्ट्रामध्ये पाणी फाउंडेशनने चालविलेले कार्य हे लोकसहभागाचे मुर्तीमत उदाहरण आहे. विकास कार्यक्रम एकाकी स्वरूपाचे होऊ नये म्हणुन श्रमाच्या माध्यमातुन लोकसहभाग मिळवुन लाभार्थींसाठी कार्य केले जाते. वेगवेगळ्या विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना समाजाने श्रमाचा सहभाग द्यावा हे अपेक्षित असते. जलव्यवस्थापनाचे कार्य करताना लोकांच्या सहकार्याने कामे पुर्ण करणे. वृक्ष लागवड करताना लोकांच्या श्रमाच्या माध्यमातुन सहभाग मिळवणे. स्वच्छतेची कामे पुर्ण करणे करताना ग्रामस्थाच्या श्रमाचा सहभाग करून घेणे हे अपेक्षित असते. सामुहिक विकासाच्या योजनांमध्ये संपुर्ण लाभार्थी समाजाला सहभागी करून घेणे अशी अनेक कामे स्वयंसेवी संस्था श्रमाच्या माध्यमातुन लोकसहभाग मिळविण्यासाठी यशस्वी ठरल्या आहेत.

X

---

colors

Page No. Date :

व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या

व्यावसायिक समाजकार्य ही एक व्यावसायिक सेवा आहे. त्याचा उपयोग वैयक्तीक किंवा सामुदायिक साहाय्य करण्यासाठी केला जातो. सामाजिक कार्य करणाऱ्या व्यक्तीना इतराच्या प्रगतीने आनंद घेत असते. ज्याना आपण मदत करतो ते मदतीचा उपयोग करून स्वालंबी होतात. किंवा आर्थिक फायदे मिळवतात. त्यामुळे समाजकार्य करणाऱ्या व्यक्तिना मानसिक समाधान लाभते.

व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येते.

व्यावसायिक समाजकार्य म्हणजे निःस्वार्थी वृत्तीने समाजकार्य न करता समाज कार्यातुन मोबदल्याची अपेक्षा ठेवली जाते त्याला व्यावसायिक समाजकार्य असे म्हणतात.

व्यावसायिक समाजकार्य म्हणजे मानवाच्या प्रेम, सुरक्षितता व नवे अनुभव घेण्याच्या गरजाची सेवतुन केली जाणारी पुर्तता होय.

या प्रकारे आपणास व्यावसायिक समाजकार्याची व्याख्या करता येते.

* व्यावसायिक समाजकार्याचा उद्देश

:- समाजकार्यात हेतु किंवा उद्देश याचा केलेल्या परिणामाशी जवळचा संबंध असतो. कृतीच्या परिणामास कृती करण्यामागील उद्देश महत्वाचा ठरतो. कारण हा उद्देश कृतीचा मार्ग

colors

Page No. Date :

ठरतो. सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिने दुर्बल घटकांना साह्य करणे हा सामाजिक कार्याचा मुख्य उद्देश असतो.

1] मानवी सहसंबंधीतील समस्या दूर करणे:-

विविध समाजामध्ये मानवी सहसंबंधात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. उच्च नीच्च किंवा जातीयतेमुळे या सहसंबंधाच्या समस्या निर्माण होण्यास कारणीभुत घटक असतात. म्हणून संपूर्ण मानव समाजात सहसंबंध सुरीक्षित व सयुगाने निर्माण करून सुखी समाधानी समाज निर्माण करण्यासाठी समाजकार्य करणे हा समाजकार्याचा उद्देश आहे.

2] हितसंबंधाचे संरक्षण करणे:-

समाजात फायदयासाठी असलेल्या सर्व प्रकारच्या गोष्टी समाजात रुजविण्यासाठी आणि समाजकार्यात लोकसहभाग वाढविण्यासाठी सामाजिक कार्य महत्त्वाचे मानले जाते. समाजहितासाठी आवश्यक असलेले घटक व सामाजिक हक्क मिळवुन देणाच्या दृष्टीने सर्व समाजाचे हितसंवर्धन करणे हे सामाजिकार्याचे उद्देश आहे.

3] सामाजिक परिवर्तन घडवुन आणणे:-

मागास समाजात व विशेषत: ग्रामीण समाजात अपेक्षित असलेले परिवर्तन घडवुन आणण्यासाठी वेगवेगळ्या विभागात असणाऱ्या विविध समस्या सोडविण्याच्या प्रयत्न करून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे हे समाजकार्याचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

colors

Page No. Date :

व्यावसायिक समाजकार्याची वैशिष्ट्ये

1] मदतीला व सेवेला गरजुनी स्वीकृती देणे:-

समाज कार्यकर्ता ज्यावेळी गरजू समाजासाठी सेवा देत असते त्यावेळी त्याची समाजाने स्वीकृती करणे हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये सांगितले जाते. समाजकार्य करत असताना गरजावर आधारित असल्या मुळे समाजकार्यातुन जी मदत केली जाते किंवा सेवा पुरवली जाते ती तातडीने समाजामध्ये स्विकारली जाणे हे समाजकार्याचे वैशिष्ट्य आहे.

2] मदत प्रक्रियेत सेवार्थिंचा सहभाग:-

समाजकार्याचा प्रक्रियेत ज्या व्यक्तिचा गटाचा किंवा विशिष्ट समुहाला आपण मदत करणार आहेत. किंवा विशिष्ट स्वरुपाची सेवा उपलब्ध करुन देणार आहेत. त्यामध्ये समाजाचा सहभाग महत्त्वाचा मानला मानला जातो. समाज कार्याचा माध्यमातुन परिवर्तनाची दिशा देण्याचे काम केले जाते. मात्र त्यावेळी समाजकार्य केले जाते त्याना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करुन घेणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. स्वइच्छेने निर्णयाला प्रवृत्त करणे हे समाजकार्याचे वैशिष्ट सांगितले जाते.

3] व्यक्तिचा सर्वांगीण विचार केला जातो:-

शासकीय यंत्रणेमार्फत विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करता. उदेशपूर्तीसाठी अंमलबजावणीला महत्त्व दिले जाते. मात्र समाजकार्यात समाजाच्या समस्याचा विचार करताना जीवनातील सर्व पैलुचा यामध्ये समावेश केला जातो.

colors

4] आर्थिक उ तीवर अधिक भर:-

विशिष्ट व्यक्ती किंवा समुहाची आर्थिक उन्नती करण्यावर समाजकार्यात अधिक भर दिली जाते. स्थानिक भागातील परिस्थितीवर आधारीत व्यवसायाचा विकास साधून कायमस्वरूपी आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी समाज कार्यकर्ता प्रयत्नशील असतो. त्यामुळे आर्थिक उ तीसाठी वेग-वेगळ्या मार्ग समाजकर्ता शोधत असतो. स्वतःच्या पद्धतीनुसार व्यावसायिक विकासावर अधिक भर देत असतो.

5] समाजकार्यकर्त्याला आपल्या कार्याविषयी त्याला जबर आत्मविश्वास असायला हवा तसेच योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता त्याची अंगी असावी.

6] समाजकार्यकर्त्याला कार्यान्चे स्वरूप दिखाऊ नसावे तो आपल्या कार्याशी प्रामाणीक असावा.

7] कार्य करत असताना विविध संस्था, संघटना, समुदाय व लोक याच्यामध्ये त्याला योग्य रीतीने समन्वय साधता आला पाहिजे.

X

प्रकरण चौथे

समाजकार्याचे टप्पे

1] समाजकार्याच्या विविध मार्गातील आरंभावस्थेचे विवेचन

समाजकार्याचा विविध दृष्टिकोनात आरंभावस्थेचे व त्यात होणाऱ्या अभ्यास दरम्यानच्या कार्याचे वर्णन आढळते. सेवार्थीच्या सामाजिक क्रियात्मकतेतील सर्व भूमिकांची गोळा बेरीज म्हणजे सामाजिक कार्यात्मकता महत्त्वाच्या भूमिका कोणत्या ते ठरवणे, ज्या भूमिकेशी भावनाचा कर्तव्याचा व व्यक्ति मत्त्वाचा संबंध असतो. अशा भूमिकेतील कोणत्या क्षेत्रात समस्या आहेत हे ठरवणे कोणत्या समस्येला सोडवण्यापासून कामाची सुरुवात करायची हे ठरवणे. एकावेळी एका पेक्षा जास्त भूमिकेतील एका पेक्षा जास्त समस्यांचे निवारण करण्याचे निश्चित केले जाते.

2] मदतीचा निश्चिती:-

या टप्पावर समाजकार्याची भूमिका सुरू होते. हस्तक्षेपाचे निश्चित क्षेत्र ठरविले जाते. हस्तक्षेपाची सीमारेषा एदद ठरवली जाते. हस्तक्षेप करण्याची गरज असणारी परिस्थीती आहे. विशेष स्वरूपाचा हस्तक्षेप कार्यकर्ता करतो कार्यकत्याच्या हस्तक्षेपात विविध वैशिष्टये असतात. जसे हा हस्तक्षेप विशेष दृष्टीकोन ठेवून केला जातो. हा हस्तक्षेप क्षमताचा विकास घडतो. स्वयपुर्णता. स्वयजागृती निर्माण करतो. सेवार्थील शक्ती देते. सातत्याने बदल घडवतो. हा हस्तक्षेप सेवार्थाचा सर्वसमावेशक विचार करून केला जातो.

Page No. Date :

* एकात्मिक दृष्टीन मध्यावस्था

1] एकात्मिक दृष्टीने निदान :-

एकात्मिक दृष्टीने निदान करताना एकीकरण होऊन सर्व स्तरावर कार्य करता येते अभ्यासल्या प्रमाने विविध बाबतील विविध मुदयावर भर देऊन होतो. अभ्यास जसा विविध सदर्भात केला जातो त्याचप्रमाणे निदान ही विविध स्तरावर केला जातो. कामाच्या सीमारेषा मर्यादा निश्चित होतात. सेवीसंस्था गरजेप्रमाणे काम करण्यात निदानाची मदत होती.

2] मर्यादाच्या सदर्भात निदान :-

सेवार्थीच्या मर्यादा कोणत्या त्या कणा आणि कोणत्या मदतीने दुर करता येतील किती प्रमाने प्रमाणात दुर करता येतील. हे निश्चित करणे म्हणजे निदान करणे होय. निदान दरम्यान ही कार्ये केली जातात.

3] विकासाच्या संदर्भात निदान :-

कोणत्या बाबतीतील विकास घडणे आवश्यक आहे आणि असा विकास का आवश्यक आहे आवश्यक क्षेत्रातील विकास किती घडेल तो कसा-कोणत्या प्रकाराने घडवायचा या विकासाकरिता कोणती मदत निवडायची कोणत्या क्षमताची निर्मिती करायची वाढ पाढवायची का याचप्रमाणे कोणत्या गुणाचा, कलाचा कोणत्या शक्तीचा विकास घडवायचा. आहे हे ठरवणे म्हणजे निदान होय.

colors

Page No. Date :

समाजकार्याची तत्वे

समाजकार्य विविध क्षेत्रात सेवा देते. मानव आणि त्याचे वातावरण याच्यातील समाजकार्य विशेष लक्ष देते सेवा देणे, सामाजिक न्यायाची स्थापना करणे, सहभागाला मान्यता देणे, ही समाजकार्याची वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टिकोन लक्षात घेवून प्रत्येक समाजकार्य करताना व्यक्ती किंवा संस्था याच्या आधारे समाजकार्य करावे लागते अशी तत्वे पुढीलप्रमाणे.

1] **व्यक्तीच्या पात्रतेवर विश्वास:-** व्यक्तीच्या पात्रतेनुसार सामाजिक कार्यकर्ता कार्यपद्धती करत असतो. यामध्ये अनेक व्यक्तिच्या योग्यतेस महत्त्व दिले जाते. यामध्ये व्यक्तिच्या वैयक्तिकरणास महत्त्व दिले जाते. त्याचबरोबर व्यक्तिच्या योग्यतेवर विश्वास ठेवुन वातावरण सुखमय करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

2] **स्वातंत्र्य:-** व्यक्तीला स्वतःच्या गरजा पुर्ण करणाचा अधिकार असतो. यामध्ये व्यक्तीला कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक व व्यक्तीगत गरजा असु शकतात. त्या पुर्ण करण्यासाठी ती व्यक्ती कोणत्याही साधनाचा वापर करु शकते. यामध्ये स्वयनिर्णयास फार महत्त्व असुन स्वतःची स्व मदत स्वतः करायची असते.

colors

Page No. Date :

3] **आत्मविश्वास :-**

यामध्ये व्यक्ति स्वतःच्या उद्देश व व्यवहारामध्ये बदल करण्यास सक्षम असतो. त्यामुळे कार्यकर्ती व्यक्तिच्या उद्देश बदलला सहाय्य करतो. थोडक्यात कार्यकर्त्याच्या सहाय्याने स्वतःची समस्या सोडविण्यात यश यश प्राप्त होण्याचा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण होता.

4] **समुह प्रयत्नांचा विकास :-**

समुहामध्ये सामुहिक का- कार्याच्या साधनांना निश्चित करण्यासाठी कार्यकर्त्यांना अधिकार दिलेला असतो. यामुळे कार्यकर्ता त्याचवेळी सहकार्य ज्यावेळी समुहातील व्यक्ति स्वतःला मदत करण्यास असमर्थ ठरते.

colors

Page No. Date :

* समाजकार्याचे क्षेत्र - प्राथमिक आणि दुय्यम

1] कुटूंब कल्याण सेवा क्षेत्र :-

यात माणसाच्या जन्मापासुन मृत्यपर्यंत सर्व अवस्थामध्ये मानवाला दिल्या जाणाऱ्या सेवाचा समावेश होतो. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर असणाऱ्या गरजा लक्षात घेऊन त्या पुर्ण करण्याचे कार्य या क्षेत्राच्या अंतर्गत केलेले जाते. स्त्री-पुरुष, बालक, युवक, प्रौढ, अपंग, वृध्द अशा सर्वांना अपेक्षित असणाऱ्या सेवाचा यात समावेश होतो. कुटूंबाचा प्रत्येक घटक या सेवाचा महत्त्वाचा भाग असतो. कुटूंब केंद्रस्थान मानुन कुटूंबाला आपल्या सदस्याच्या गरजा पुर्ण करता याव्यात, त्याचे संरक्षण करता यावे यासाठी त्याना पाठिंबा देता यावा. यासाठी प्रयत्न केला जातात.

कुटूंबा महत्त्व लक्षात घेऊन, समाजाची सर्वात लहान पण सर्वात महत्त्वाची संस्था स्थिर ठेवण्याचा दृष्टिने अस्तित्वात असलेल्या कुटूंबाच्या अभावाना दुर करण्याच्या उद्देशाने कुटूंबाला शक्तीशाली करण्यासाठी कुटूंबाला केंद्रस्थानी ठेऊन हे क्षेत्र कार्य करते. उपलब्ध सेवा कुटूंबापर्यंत पोह्चवण्याचे, बसणाऱ्या सेवा निर्माण करण्याचे योजना आखण्याचे कार्य या क्षेत्रात होते. कुटूंब नसल्यास कुटूंबाची अनुपस्थीती भरून काढणे, कुटूंब जी काळजी सदस्याना पुरविते ज्या पध्दतीने सदस्याच्या गरजा पुर्ण करते. त्या गरजा पुरवण्याची व्यवस्था निर्माण करणे. अशी कार्य कुटूंब कल्याण क्षेत्रात केली जातात. कुटूंबातील भुमिका, ताण, तणाव, भांडणे, कौटूंबिक विघटन, कौटूंबिक हिंसा कुटूंबात-कुटूंबात होणारी उपेक्षा, वंचना, कुटूंब सदस्याचा विकास हे विषय क्षेत्रात अंतर्भुत होतात.

colors

Page No. Date :

बाल कल्याण सेवा क्षेत्र :-

18 वर्षाखालील मुलास बालक म्हटले जाते. काही ठिकाणी ही वयोमर्यादा काही कार्यक्रमासाठी काही कायद्यासाठी यापेक्षा कमी किंवा जास्त आहे. भारता 14 वर्षाखालील व 18 वर्षाखालील बालकांची संख्या भारतात अनुक्रमे 20 ते 40 सर्वसाधारणतः असते. बालकात, सामान्य बालकांचा आणि अपंग बालकाचा समावेशाचा विचार केला जातो. अपंगामध्ये मानसिक दृष्ट्या, शारिरीक दृष्ट्या अपंग बालकाचा समावेश होतो. मनोरुग्ण ही मानसिक, मुख, बधीर, अंध ही शारिरीक तसेच अनाथ, शोषित, टाकुन दिलेले, पळून गेलेली, बाल अपराधी, भिक्षा मागणारी मुले ही सामाजिक दृष्ट्या अपंग समजली जातात.

बाल कल्याण सेवा पुरविताना देशातील बालकाचे स्वरुप लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते. वेळोवेळी होणाऱ्या सर्वेक्षणातुन हे स्वरुप स्पष्ट होते. मुलामुलींची संख्या खेडे-शहर आदीवासी भागातील मुले, शिक्षणासबदीची माहिती, जन्मदर, बालकाचे आरोग्य आरोग्य सेवा, लसीकरण, बाल आजार, शाळागती, अपंग बालकाची संख्या बालकल्याण संस्थाचे विवरण, बालकावरील अत्याचार, आहार संदर्भात बाल-बालकाचे विश्लेषण, बालशोषण, बालकाची संख्या, बाल बालविवाह. बालीकाची परिस्थिती अणा विविध मत-मतकांच्या आधारे, बालकाची संख्या व बालकाचे स्वरु-स्वरुप जाणून बालकल्याण धोरण आखुन सेवांची व योजनाची आखणी केली जाते.

---

colors

महिला कल्याण सेवा क्षेत्र

महिला हा समाजाच्या महत्वाच्या घटक आहे. समाजाचा अर्धा भाग म्हणजे महिला होत. म्हणूनच स्त्रियांच्या विकास म्हणजे पर्यायाने समाजाचा विकास होय. जेथे स्त्री पहिला महिला मागासलेली असते. ते घर तो समाजही मागासलेला व अप्रगतच असतो. सन २०११ च्या जनगनेनुसार भारताच्या लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण 48.5 इतके असुन 1000 पुरूषामागे ९४९ इतके स्त्रिया असे प्रमाण आहे. 0-6 वर्षे वयोगटातील तर स्त्रियाचे प्रमाण 1000 पुरूषामागे ९४९ इतके चिंताजनक आहे.

स्त्रियांची स्थिती:-

भारतीय स्त्रिया नव्हे तर जागतिक स्थरांवर स्त्रियांचा विचार केला असता असे आढळते की, समाजाच्या अर्धा भाग असणाऱ्या स्त्रियाना समाजात नेहमीच दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. महिलाकडुन ज्या कामाची अपेक्षा केली जाते. किंवा तिच्याकडे जी भूमिका दिली जाते ती महत्वाही समजली जाते. घरकाम, बालकाची देखरेख, स्वंयपाकघर सभालणे ही परंपरेने स्त्रीयाकडे येणारी कामे दुय्यम मानून महिलाना गौणत्व दिले जाते. या पद्दतीने तिला दुबळे केले जाते. तिचे शोषण होत राहते. महिलाच्या जीवनाशी संबंधित असणाऱ्या जवळपास सर्वच क्षेत्रात स्त्रीवर अन्याय होतो. स्त्रियाच्या दुय्यम दर्जाला अनेक घटक कारणीभुत आहेत. महिलाच्या प्रगतीत समाजाचा दृष्टिकोन बाधा आणतो. ते समाजाच्या, घराच्या प्रगतीत महिलाना सहभागी होऊ देत नाही.

प्रकरण पाचवे

निष्कर्ष

स्वयंसेवी संस्थाच्या कार्याचे महत्त्व समजावुन घेत असताना. त्यांची आजची परिस्थिती काय आहे याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महाराष्ट्राच्या संदर्भात म्हणायचे जाले तर स्वयंसेवी संस्थाचे खुप मोलाचे कार्य केले आहे. विशेषता ग्रामीण भागात त्याच्या कार्याला यश प्राप्त झाले. स्वयंसेवी संस्था मार्फत ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे महत्वाचे कार्य त्याने केले आहे.

स्वयंसेवी संस्थांची आर्थिक स्थिती विशिष्ट आहे. नियमित उत्पन्नाचे उपलब्ध नाही. आज परदेशी संस्थाकडून अर्थसहाय्य मिळते. म्हणुन ब-याच संस्था टिकुन आहेत. स्वयंसेवी संस्थाचा अंतर्गत कारभार व्यवस्थापन, कार्यकर्त्याची कुवत, नितिमत्ता आणि त्याची जाण यावावतीतही परखड आत्मपरीक्षण आवश्यक वाटते. महाराष्ट्रात दुष्काळ पडतो अशावेळी शासन सार्वजनिक काम काढुन रोजगार उपलब्ध करते अशा वेळी स्वयंसेवी संघटनांचे कार्य अशा परिस्थितीत या योजनाचा फायदा घेण्यासाठी लोकांना तयार करणे हेच आहेच. परंतु हया केवळ प्रारंभ आहे. दुष्काळ का पडतो त्याचे स्वरूप काय, त्यावर उपाय कोणते त्या दृष्टीने राज्यपातळीवरील नियोजनात काय बदल हवेत हे बदल घडवून आणण्यासाठी लोकमत कसे जागृत करायचे असे अनेक प्रश्न उपस्थित करून त्यावर लोकांच्या मनात जागृती निर्माण करायचे काम स्वयंसेवी संस्था करीत आहे.

colors

Page No. Date :

लोकांच्या गरजांची अडचणीची दखल शासनाला, विचारवंतानां द्यावी लागत आहे. शासनाच्या योजना या वर्गाच्या संघटित दबावाखेरीज आमलात आणल्या जात नाहीत असा सर्वत्र अनुभव येतो. भुमिहीन मजुर आदिवासी, पेठबिगारी, खेडेगावातील कामगार स्त्रिया इत्यादी. गरीब जनतेसाठी तयार केलेले उपक्रम त्याच्या संघटनेखेरीज मार्गी लागत नाहीत.

दुर्बल घटकाचे संघटना, त्याचे प्रबोधन, शक्य तिथे आर्थिक उपक्रमांचा त्यासाठी अवलंब करणे, त्या-तुन गावपातळीवर व वरच्या पातळीवर त्याचा सामाजिक राजकीय जीवनात सहभाग वाढवुन सामाजिक परिवर्तनाचा गती देणे हे स्वयंसेवी संस्था मार्फत केले जाते.

स्वयंसेवी संस्थानी धार्मिक अभिमुखता स्वीकारून अनौपचारिक वातावरणामध्ये शिक्षण, [औषधे] आरोग्य आणि सामाजिक सुधारणा याबाबतच्या कार्य-क्रमावर भर दिला. या संस्थाच्या सदस्याकडून लाभार्थ्यांना सन्मानपुर्वक आणि विनामुल्य सेवा पुरविल्या जातात. बिगर शासकीय संस्थाच्या माध्यमातुन सुशिक्षित युवकांनी ग्रामीण आणि आदिवासी क्षेत्रातील लोकाना संघटित करायला सुरु-वात केली आहे. सामाजिक कल्याण, पाणलोट क्षेत्र विकास ग्रामीण विकास, आरोग्य, शिक्षण यासारख्या क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था महत्वाचे कार्य करते. ग्रामीण भागातील अनेक समस्या दुर करायला स्वयंसेवी संस्थांचा मोठ्या प्रमाणावर हातभार लागत आहे. स्वयंसेवी संस्थाचे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिने असलेले महत्त्व दिवसेदिवस वाढत आहे.

colors

Page No. Date :

संदर्भ सूची

1] प्रा. डॉ. पानस रमेश स्वयंसेवी संघटना आणि ग्रामीण विकास. मराठी अर्थशास्त्र परिषद

2] डॉ. डोळे वा. म. डॉ कुलकर्णी स. ना. ग्रामीण, विकासाठी संबंधी बिनसरकारी, स्वयंसेवी संस्थाचा दृष्टिकोन नाशिक

3] Mishra S.k. Puri, V.k. Indian Economy Its Development Experience, Mumbai H.P. House

4] नंदा पांगुळ - बारहाते - स्वयंसेवी संस्था

6] डॉ. प्राजक्ता एकसाळे व्यावसाईक समाजकार्य

] नीलप्रभा लक्कावार केरळकर सामाजिक रूपरेखा

इतर संदर्भ

1] योजना मासिक नोव्हेंबर 2011

2] व्यवस्थापनाची तत्त्वे लेखक:- प्रा. रूपाली शेठ प्रकाशन: डायमन प्रकाशन

colors